

UNIVERZITA KARLOVA

Filozofická fakulta

Český egyptologický ústav

BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

Vendula Dědková

Osídlení a sídlištní struktura ptolemaiovských a římských Théb

Settlements and settlement patterns in Ptolemaic and Roman Thebes

Praha 2019

Vedoucí práce: PhDr. Filip Coppens, Ph.D.

Na tomto místě bych ráda poděkovala vedoucímu práce PhDr. Filipovi Coppensovi, Ph.D. za cenné rady a trpělivost, kterou se mnou měl. Dále bych ráda poděkovala pracovníkům Knihovny Českého egyptologického ústavu a Knihovny Ústavu pro klasickou archeologii za jejich ochotu a pomoc při vyhledávání literatury a v neposlední řadě také přátelům a rodině za jejich podporu po celou dobu mého studia.

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem tuto bakalářskou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze, dne 12. srpna 2019

.....

Vendula Dědková

Klíčová slova:

Ptolemaiovský Egypt, římský Egypt, Théby, osídlení a sídlištní struktura, Karnak, Diospolis Magna, Luxor, Džeme, Medinet Habu.

Key words:

Ptolemaic Egypt, Roman Egypt, Thebes, Settlement and settlement patterns, Karnak, Diospolis Magna, Luxor, Jeme, Medinet Habu.

Abstrakt:

Práce si klade za cíl představit hlavní centra osídlení na východním i západním břehu thébské oblasti v ptolemaiovské a římské době (s přesahem do pozdějších období, pokud je potřeba) a představit jejich vzhled, polohu a charakteristické znaky. Dále se práce snaží určit, jestli lze Théby v tomto období stále ještě považovat za město či zda skutečně došlo k prudkému úpadku města a jedná se již pouze o volný shluk sídel vesnického charakteru, jak se můžeme dočíst v dílech antických autorů.

Abstract:

The paper aims to focus on the main centres of settlement on both the East and West bank of the Theban region in Ptolemaic and Roman times (extending into later periods when needed) and present their layout, location and characteristics. It further aims to determine if Thebes can still be considered a city at that time or if the city suffered a steep decline and it's nothing more than a loose cluster of rural type settlements, as can be read in works of classical authors.

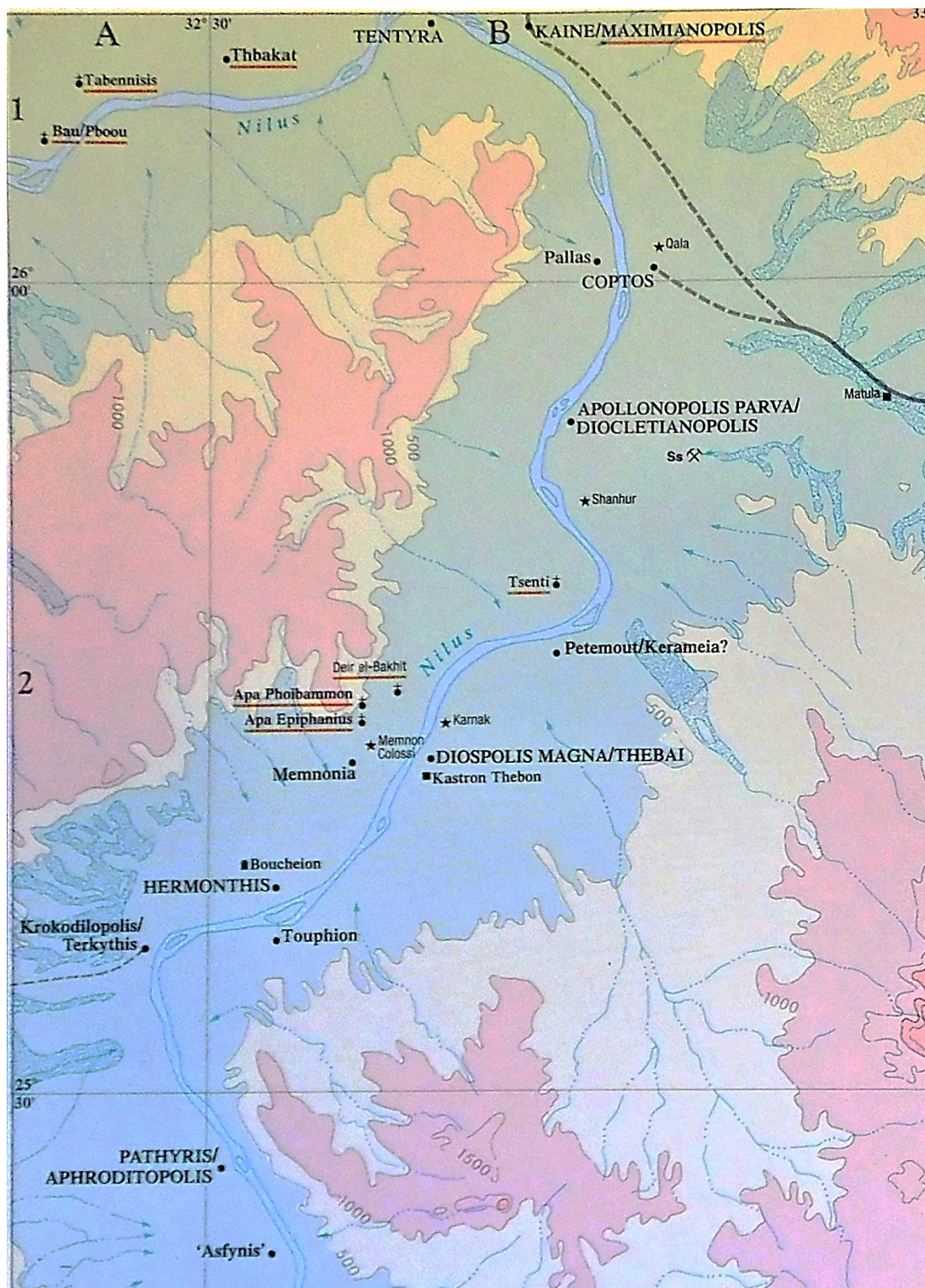
Obsah

SEZNAM ZKRATEK	15
1. ÚVOD	10
2. CHARAKTERISTIKA OSÍDLENÍ.....	13
2.1. VESNICE VERSUS MĚSTO	16
2.2. PŘÍRODNÍ FAKTORY OVLIVŇUJÍCÍ OSÍDLENÍ.....	21
3. THÉBY	23
3.1. GEOGRAFICKÉ VYMEZENÍ.....	23
3.2. HISTORICKÉ SOUVISLOSTI	25
3.2.1. Význam lokality ve starších obdobích	25
3.2.2. Théby v řecko-římském období	27
3.3. VÝCHODNÍ BŘEH	32
3.3.1. Vývoj toku Nilu a jeho vliv na východní břeh Théb.....	32
3.3.2. Luxor	37
3.3.2.1. Osídlení podél aleje sfing	43
3.3.3. Karnak	47
3.3.3.1. Diospolis Magna v písemných pramenech	48
3.3.3.2. Archeologické doklady osídlení	50
3.4. ZÁPADNÍ BŘEH.....	69
3.4.1. Medínet Habu.....	69
3.4.2. Dér el-Medína	77
3.4.3. Pakerkeesis a Dér Šalvít.....	78
4. ZÁVĚR	83
ANTICKÉ PRAMENY	85
SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY	86
ONLINE ČLÁNKY A ZDROJE	96
ZDROJE OBRÁZKŮ	96
SEZNAM ILUSTRACÍ.....	100
SEZNAM TABULEK	103

SEZNAM ZKRATEK

AJP	American Journal of Philology
ASAE	Annales du Service des Antiquités de l'Égypte
BASP	Bulletin of the American Society of Papyrologists
BIFAO	Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale
BSAC	Bulletin de la Société d'Archéologie Copte
CahKarn	Cahiers de Karnak
CCE	Cahiers de la céramique égyptienne
CDD	The Chicago Demotic Dictionary
CdE	Chronique d'Égypte
CFEETK	Centre franco-égyptien d'étude des temples de Karnak
CRIPPEL	Cahiers de recherches de l'Institut de papyrologie et égyptologie de Lille
Enchoria	Enchoria. Zeitschr. für Demotistik und Koptologie
GM	Göttinger Miszellen
JAS	Journal of Archaeological Science
JEA	The Journal of Egyptian Archaeology
JNES	Journal of Near Eastern Studies
Kêmi	Kêmi. Revue de philologie et d'archéologie égyptiennes et coptes. Pokračuje jako CahKarn.
LÄ	Lexikon der Ägyptologie
MIFAO	Mémoires publiés par les membres de l'Institut français d'archéologie orientale
RdE	Revue d'égyptologie
RecTrav	Recueil de travaux relatifs à la philologie et à l'archéologie égyptiennes et assyriennes
Tyche	Beiträge zur Alten Geschichte Papyrologie und Epigraphik

Wb Erman (A.), Grapow (H.), Wörterbuch der ägyptischen Sprache, 1926-1963
ZÄS Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde
ZPE Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik

Obr. 1: Thébská oblast (podle Talbert – Bagnall 2000, 80).

1. ÚVOD

Egypt je často prezentován pouze jako země bohů a mrtvých. Davy turistů navštěvují monumentální chrámy a tajemné hrobky, ale to, kde a jak žili běžní lidé, jim zůstane skryto. Je to samozřejmě dáno tím, že obyčejné stavby – domy, dílny či skladiště – byly stavěny z nepálených cihel a rákosu, tedy materiálů s krátkou životností. Příbytky bohů a domy na věčnost na druhou stranu byly stavěny z kamene, a tudíž se do dnešní doby dochovaly většinou v mnohem lepším a působivějším stavu.

Sídlištní archeologie ale byla v minulosti často opomíjena i samotnými egyptology. Jakožto výjimku je třeba zmínit například výzkum W. M. F. Petrieho v Kahúnu¹ či B. Bruyèrehu v Dér el-Medíně.² V Thébách samozřejmě nebyla situace jiná, i zde byly obytné struktury z cihel často přehlíženy či dokonce přímo odstraňovány. Více se jimi začali badatelé zabývat až od 70. let 20. století.³ Dnes již je situace naštěstí naprosto odlišná, v posledních zhruba 10 letech vyšlo neuvěřitelné množství knih a článků s tematikou osídlení oblasti luxorského i karnackého chrámu dokonce přímo v ptolemaiovském a římském období.⁴

Z významných starších prací zabývajících se thébskou oblastí a její správou a topografií je třeba zmínit publikaci E. Otta⁵ a recenzi na ní od C. F. Nimse,⁶ pro západní břeh je potom klíčové práce A. Batailla.⁷ Z novějších prací je důležitý příspěvek K. Vandorpe⁸ a monografie P. Heilporna.⁹

Práce je geograficky vymezená pojmem Théby jakožto město, tedy oblastí, rozkládající se na východním břehu kolem chrámů v Karnaku a Luxoru, rozsahem zhruba podobnou modernímu městu Luxor,¹⁰ a k jí odpovídající oblasti na břehu západním. Co se týká časového vymezení, je práce rámcově limitována na jedné straně počátkem Ptolemaiovské doby a vládou císaře Diokleciána na straně druhé. Ovšem vzhledem k tomu, že na řadě míst popisovaných ve třetí kapitole jsou sídlení horizonty z tohoto období viditelné jen velmi špatně či dokonce vůbec, je

¹ Například Petrie, W. M. F. 1890: *Kahun, Gurob and Hawara*. Petrie, W. M. F. 1891: *Illahu, Kahu and Gurob 1889-90*.

² Bruyère, B: *Rapports sur les fouilles de Deir el-Médineh* z let 1924-1953.

³ Příkladem jsou výzkumy P. Anuse a R. Sa'ada (Anus – Sa'ad 1971) a J. Lauffraye (Lauffray 1995) v oblasti u posvátného jezera karnackého chrámu.

⁴ Stručný přehled například v Łajtar 2012, 171-188.

⁵ Otto 1952.

⁶ Nims 1955.

⁷ Bataille 1951, 1952.

⁸ Vandorpe 1995.

⁹ Heilporn 2009.

¹⁰ Klotz 2012, 12.

často přistoupeno k popisu situace i v dobách pozdějších,¹¹ které jsou dochované podstatně lépe a které nám tím pádem umožní nahlédnout do života svých dávných obyvatel o něco podrobněji.

Předmětem zájmu této práce jsou sídla nacházející se výše zmíněné oblasti. Hlavním cílem je tyto oblasti lokalizovat, popsat jejich vzhled, dobu, po kterou byly obývány a detailněji rozebrat jejich charakteristické znaky či zde se nacházející významné stavby. Druhým cílem práce potom je dokázat, že katastrofický popis Théb v pozdní ptolemaiovské, a hlavně římské době, jakožto pouhého stínu své bývalé slávy a volného shluku vesnic namísto úchvatného velkoměsta se sto branami, je přehnaný a chybný. Tuto představu dnes máme díky popisu měst u některých antických autorů¹² a velmi často citovaný je v této souvislosti také A. Bataille,¹³ který označil Théby v římské době za pouhé „*ville-musée*“, tedy za muzejní město, které žije již jen ze své minulosti.

Po první kapitole, kterou tvoří tento úvod, následuje kapitola druhá, věnovaná problematice sídel. Ta se pokouší o obecnou charakteristiku osídlení a o jeho hierarchizaci. Je zde řešena otázka urbánního či rurálního charakteru sídel a problematika toho, co je to vlastně „město“, co si pod tímto termínem představovali Řekové a Římané, co Egypťané a v neposlední řadě také to, zda za město můžeme označit Théby, či obecněji *metropoleis*.

Třetí část práce je rozdělena na čtyři podkapitoly, z nichž první je věnované geografickému vymezení toho, co všechno může označovat toponymum Théby a ve druhé je téma práce stručně zasazeno do širších historických souvislostí.

Třetí a čtvrtou podkapitolu potom tvoří samotný popis vybraných lokalit na východním i západním břehu Nilu. Na východním břehu se práce soustředí pouze na dvě nejvýznamnější sídla kolem chrámů v Luxoru a v Karnaku a na oblast podél aleje sfing vedoucí mezi nimi. Tato dvě místa byla vybrána proto, že jsou nejlépe prozkoumána, je o nich nejvíce dostupné literatury a mohou tudíž nabídnout nejucelenější přehled vývoje osídlení. Na břehu západním byly ze stejného důvodu pro popis vybrány lokality Medínet Habu (antické Džeme) a Dér Šalvít, jejichž osídlení z doby ptolemaiovské a římské je velmi dobře zdokumentované¹⁴ a krátká pasáž je

¹¹ Období, které je v literatuře označováno různě: pozdně římské, koptské či byzantské. David 2017, 147.

¹² Strabón (17,1.46) či Pausaniás (I, 9.3; VIII, 33.2).

¹³ Bataille 1951, 345.

¹⁴ Pro Medínet Habu je hlavním zdrojem informací výzkum Orientálního institutu University of Chicago, který zde probíhá již od 20. let minulého století a jeho publikace v pracích U. Hölschera *The Excavation of Medinet Habu z let 1934-1954* a to především svazek V., věnovaný nálezům z dob poststramessovských (Hölscher 1954). Oblast Dér Šalvítu byla zkoumán Egyptologickým ústavem Waseda University

věnována také situaci v Dér el-Medíně, o které sice mnoho dostupných zdrojů na dané téma není, ale jakožto bývalé významné sídlo v této oblasti si zmínit také zaslouží. Poslední kapitolou je závěr a shrnutí poznatků práce.

z Tokya.v 70. letech 20. století (Sakurai – Yoshimura – Yoshinari – Kondo 1985).
<http://www.egyptpro.sci.waseda.ac.jp/e-msouth.html> (navštíveno 11. 08. 2019).

2. Charakteristika osídlení

Stejně jako my dnes rozdělujeme osídlení na vesnice a města (případně dále na malo- či velkoměsta), existovalo podobné rozdělení i v řecko-římském Egyptě. Základní tři typy osídlení se označovaly jako *poleis*, *metropoleis* a *komai*. Ve skutečnosti byla ovšem struktura osídlení mnohem složitější a obecné rozdělení není dostatečné. Tak například v kategorii vesnic máme vesničku s několika málo domy i ohromná sídliště s tisíci obyvatel a monumentálními chrámovými okrsky. Příkladem druhého jsou například fajjúmské vesnice Karanis, Soknopaiou Nesos, Filadelfia či Tebtunis.¹⁵

Polis (pl. *poleis*) označuje řecká města, která byla v Egyptě v ptolemaiovské době pouze tři – Alexandrie a Naukratis v Deltě a nově založené Ptolemais Hermiou v Horním Egyptě. Ve druhém století n. l. k nim potom přibylo ještě čtvrté – Antinoopolis. Tato čtyři města měla vlastní správní organizace (městskou radu – *búlé*,¹⁶ lidové shromáždění – *démos*) a s tím související i určitou míru nezávislosti, alespoň co se týkalo vnitřních záležitostí.¹⁷

Metropoleis (sg. *metropolis*) byla hlavními centry nomů a sídlila v nich místní správa v čele se stratégem. Mnoho z nich fungovalo jako správní centra nomů již v dřívějších obdobích.¹⁸ V římské době jich bylo v Egyptě něco přes padesát.¹⁹ Otázkou ovšem je, jak moc byl tento typ osídlení urbánní, a tudíž jestli se v Egyptě nacházela pouze tři, respektive čtyři města, nebo jestli jich bylo více jak padesát.

Všechna ostatní osídlení spadají do kategorie vesnic – **komai**. Sem podle některých²⁰ spadá například i Diospolis Magna, které bylo regionálním centrem thébské oblasti pouze kvůli své tisícileté tradici jakožto významné náboženské i politické centrum. Nemělo typický městský charakter, jednalo se o pouhý volný shluk menších vesnic.

Z hierarchie sídel vychází potom v římské době také společenské rozdělení obyvatel. Na vrcholu pomyslné pyramidy se nacházeli Římané, Alexandrijci a občané ostatních řeckých

¹⁵ Davoli 2010, 350.

¹⁶ Výjimkou je Alexandrie, která od počátku římského období až do roku 200 n. l. městskou radu mít nemohla. Tuto výsadu Alexandrijským sebral Octavianus jako trest za jejich nepřátelské chování nejprve k Caesarovi a později také k jemu samotnému. Znovu povolena byla až císařem Septimiem Severem, když tuto pravomoc udělil i všem metropoleis. Lewis 1983, 27; Capponi 2005, 67; Falivene 2009, 532-533.

¹⁷ Tacoma 2012, 123.

¹⁸ Alston 2002, 2.

¹⁹ Tacoma 2012, 123.

²⁰ Alston – Alston 1997, 210.

měst. Tito (plus členové alexandrijského Musea, někteří kněží²¹ a někteří neřímští úředníci během svého funkčního období²²) nemuseli platit daň z hlavy (*laographia*) a netýkaly se jich liturgie.²³ Všichni ostatní obyvatelé (včetně etnických Řeků mimo *poleis*) byli označováni jako „Egyptřané“ a daňová povinnost se jich týkala (daň z hlavy platili muži ve věku 14–60 let). Vrstva „Egyptřanů“ se dále dělila na takzvané *metropolites*, řecké obyvatele metropolí, kteří platili daň z hlavy ve snížené výši, a zbytek, který platil plnou částku. Výše daní byla v každém nomu odlišná, nejvíce platili obyvatelé v nomu Arsinoitském, kde byla částka stanovena na 40, respektive 20 drachem pro Řeky. Průměrná výše byla 16 drachem pro vesničany a 8–12 drachem pro *metropolites*.²⁴

Urbánní či rurální charakter osídlení se většinou posuzuje na základě několika kritérií, mezi něž patří například počet obyvatel,²⁵ hustota osídlení nebo procento obyvatel, pro něž je hlavním zdrojem obživy zemědělská činnost. David Wengrow²⁶ pro určení míry „městskosti“ sídla vytvořil jakýsi kontrolní seznam. Mezi hlavní kritéria podle něj patří přítomnost elitní vrstvy obyvatelstva, která ovšem není přímo zapojen do zemědělské produkce, vysoká hustota populace, která zde žije trvale, přístup k přístavům a obchodním stezkám, centralizovaná správa, vyšší koncentrace specializovaných řemesel, politická a/nebo ekonomická kontrola nad okolním územím a existence institucí, které ztělesňují a vytvářejí specifickou městskou identitu. Takovéto seznamy jsou ovšem často problematické a zavádějící. Bruce Trigger²⁷ upozorňuje, že většina pokusů o definování znaků městskosti zdůrazňuje především kvantitativní aspekty, tedy například velikost sídla či hustotu osídlení. Takovéto definice ale nevedou ke správnému pochopení povahy raných civilizací a „jen zřídka kdy přispívají k lepšímu porozumění fenoménu urbanizace“. Mnohem vhodnější jsou obecné, univerzálně aplikovatelné definice,²⁸ jako ku příkladu ta od George Cowgilla, podle něhož je město „permanentní sídlo uvnitř většího území osídleného určitou společností a považované za domov výrazným počtem obyvatel, jejichž aktivity, role, praktiky, zkušenosti, identity a přístupy se velmi liší od ostatních členů

²¹ Capponi 2005, 78 uvádí, že většina kněžích žádné výjimky ohledně placení daní ani liturgií neměli, ovšem tato skutečnost se mohla lišit chrám od chrámu. Fakt, že neexistovala žádná oficiální nařízení ohledně kněžských privilegií byl často předmětem sporů mezi kněžími a místními úředníky.

²² Lewis 1983, 169.

²³ S výjimkou takzvaných *archai* či *honores*. Nejbohatší členové komunity museli jednou za čas zastávat čestné místní správní a úřednické pozice jako například post *gymnasiarcha*. Za tuto službu nebyli placeni, naopak veškeré s tím spojené výdaje musely být hrazeny z jejich vlastních zdrojů. Capponi 2005, 66, 71–72.

²⁴ Lewis 1983, 170.

²⁵ Pro metropoleis se uvádí počet obyvatel mezi 10 000 – 50 000. Tacoma 2012, 124.

²⁶ Wengrow 2006, 76–77; Snape 2014, 29–30.

²⁷ Trigger 2003, 120.

²⁸ Moeller 2016, 7.

dané společnosti, kteří se identifikují s rurálními územími mimo takováto sídla“.²⁹ Dále také uvádí, že „města jsou obvykle politickými, ekonomickými a náboženskými centry pro okolní oblast a místy pro širší spektrum specializované výroby a služeb než jinde v dané oblasti“.³⁰ Zmínku si také zaslouží definice Paula Wheatleye, který město definuje jako „shluk vzájemně funkčně propojených společenských, politických, správních, ekonomických, kulturních, náboženských a dalších institucí, které jsou umístěny v těsné blízkosti za účelem využití úspory z rozsahu“.³¹

Metropoleis a *komai* se kromě výše zmíněných kritérií odlišovala také architektonicky. Zatímco domy na vesnicích byly většinou dvou nebo třípatrové, domy ve městech měly často i 4 nebo více pater³² nebo naopak nacházíme luxusní domy jednopatrové. Městské domy měly také mnohem častěji architektonické prvky jako například *aithrion* (centrální vnitřní dvůr) nebo věž z každé strany vstupu do objektu.³³ Na vesnici i městě se stavěly domy hlavně z nepálených cihel, které mohly být v místnostech omítnuté a barevně ozdobené. Kámen se používal pouze málo, nejčastěji na prahy nebo zárubně dveří. V přízemí se nacházely obytné prostory, případně obchody, sklep a některé místnosti v patře sloužily na uskladnění věcí. Střecha často sloužila ke spaní. Rozměry domů byly od 15 m² až po více jak 100 m².³⁴

Města či větší centra se dělila na čtvrtě. Z ptolemaiovského Egypta o tom bohužel nemáme moc informací, nejpravděpodobnější je dělení podle převažující etnicity obyvatel, které se částečně používalo i v římské době.³⁵

V římské době se začíná systematicky používat rozdělení na správní okrsky – *amphoda* – které byly buď číslované (Thmuis, Mendes, Apollonopolis Magna, Memphis, ...) nebo pojmenované podle převažující etnicity či povolání obyvatel (Hermopolis Magna, Oxyrhynchos, Hérakleopolis, Théby...). V Alexandrii byly uplatněny oba systémy pojmenování dohromady. Obecně se dá říci, že číslování se používalo spíše v novějších, „naplánovaných“ městech, kdežto jmenný systém byl častější ve starobylých městech se zažitým nepravidelným rozdělením.³⁶

²⁹ Cowgill 2004, 526.

³⁰ Cowgill 2004, 527.

³¹ Definice je sice z práce zabývající se islámskými městy v sedmém až desátém století, ale sedí perfektně i na starověký Egypt. Wheatley 2001, 59.

³² V Oxyrhynchu je doložen i jeden sedmipatrový dům. Alston 2002, 59.

³³ Alston – Alston 1997 209.

³⁴ Lewis 1983, 51-52.

³⁵ Alston 2002, 130.

³⁶ Alston 2002, 130-131.

2.1. Vesnice versus město

Je důležité si uvědomit, že ve starověku lidé viděli pod pojmem *urbs* či *polis* něco trochu jiného, než co dnes považujeme za město my.³⁷ Jinak si také město představovali Řekové či Římané, jinak obyvatelé Mezopotámie a jinak Egyptané. Právě specifická dispozice hornoegyptských center s obytnými čtvrtěmi a domy nepravidelně roztroušenými kolem chrámu místního božstva a absence jiného výrazného centrálního prvku, jako například fóra či agory, mohla antickým návštěvníkům i pozdějším badatelům připadat velmi „neměstská“.³⁸ Na rozdíl od Středomoří či západní Asie, kde vznikaly velké městské státy, nebyly egyptské elity nikdy odděleny od svého zemědělského zázemí, nebyla zde žádná velká centra v tomto smyslu, pouze pásy hospodářských usedlostí a obydlí podél Nilu (toto souvisí s jedinečnou geografickou dispozicí Egypta, který je dlouhý, ale velmi úzký), a nelze zde proto mluvit o urbanizaci ve smyslu v jakém ji obvykle chápeme.³⁹ Tato odlišnost ovšem nutně neznamená, že Egypt byl až do založení Alexandrie „civilizací bez měst“, jak ve svém slavném příspěvku prohlásil J. A. Wilson.⁴⁰

Wilson přirovnává Egypt k primitivním organismům, které jsou sice živé, ale nemají žádnou centrální nervovou soustavu, žádné srdce, žádný mozek. Jednou se nukleus utvoří tady, podruhé jinde. To ilustruje na příkladu přesouvání se hlavního centra z Memfidy do Hérakleopole, odtud do Théb, do Lištu, Avaridy, zpět do Théb, do Piramesse... Není zde žádné „věčné město“, které by bylo tak významné, že by bez ohledu na změnu vládce či režimu vždy zůstalo centrem vlády, obchodu a kultury. Dále také poukazuje na to, že dočasná centra jako Memfis-Sakkára, Abydos či Théby sice měly rozsáhlé monumentální nekropole a chrámy, ale samotná města pro živé rozsáhlá ani monumentální zdaleka nebyla. Egypt přežíval díky řadě středně velkých měst a záplavě zemědělských vesnic a vesniček. Po skoro 3000 let, až do založení Alexandrie, byl tedy významnou civilizací bez jediného významného města.⁴¹ Nyní se postupně podíváme na filologické, historické a archeologické prameny, které tuto teorii buď potvrzují nebo vyvracejí.

Od již zmiňovaného příspěvku J. A. Wilsona je Egyptu často upírán přívlastek „urbánní“ a mluví se o něm jako o velké civilizaci bez měst. Jak toto ovšem vnímali staří Egyptané? Určitou představu si můžeme udělat díky slovní zásobě – jaké výrazy používali pro centra či obecně pro lidmi obydlená místa. Určitý problém ovšem představuje fakt, že Egyptané byli

³⁷ Alston 2002, 12.

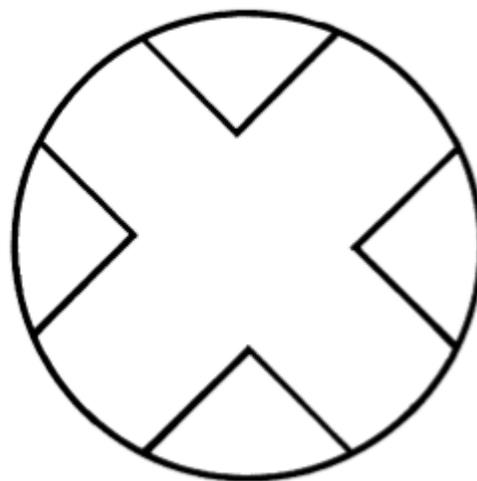
³⁸ Klotz 2012, 17.

³⁹ Redford 1997, 212.

⁴⁰ Wilson 1960, 124-164.

⁴¹ Wilson 1960, 135.

v této terminologii poněkud vágní a neměli nic podobného našemu modernímu rozdělení na vesnici, městys a město či speciální výrazy pro odlišení urbánního a rurálního.⁴² Nejznámějším výrazem je *niw.t*,⁴³ většinou překládáno právě jako město, ovšem nepodloženě, ve skutečnosti se výraz používá pro velmi široké spektrum sídel od malých vesniček až po hlavní města jako třeba právě Théby.⁴⁴ Nejstarší příklady tohoto znaku (Obr. 2) máme již z Archaické doby a představují skupinku čtyř kónických chatrčí uvnitř opevnění, naaranžovaných tak, že je lze snadno mylně interpretovat jako křižovatku uvnitř městských hradeb. Označuje obecně místo osídlené lidmi a znak nebo i celé slovo se občas přidával ke slově značícím obyvatelnou půdu. To, že se *niw.t* rovná výrazu *πολις* je mnohem pozdější spojení, se kterým přišli až Řekové.⁴⁵ Dalšími používanými výrazy jsou *dmi.t*⁴⁶ (od „dotýkat se“, původně označoval část břehu, u kterého přistávaly a dotýkaly se ho lodě, tedy centrum s přístavem. Později získalo volnější význam a označovalo obecně obydlenou oblast), *ī.t*⁴⁷ (pahorek, doslova znamená vyvýšeniny, na kterých lidé stavěli domy, aby je uchránili před záplavami), *mr.yt*⁴⁸ (přístav, břeh či snad i kanál), *iw*⁴⁹ (ostrov) či *wh.yt*⁵⁰ (malá osada, doslova znamená širší rodinu, která osadu tvořila). Dále následují názvy, které

Obr. 2: Hieroglyfický znak *niw.t* (podle Gardiner 1957, symbol O49).

⁴² Moeller 2016, 14.

⁴³ Nebo *n.t*. Wb 2, 210.6-212.4; Wilson 1991, 877-878.

⁴⁴ Moeller 2016, 14.

⁴⁵ Redford 1997, 211-212.

⁴⁶ Wb 5, 456.8-10; Wilson 1991, 2097-2098.

⁴⁷ Wb 1, 26.9-15; Často mělo také stejný význam jako arabské *Kom* nebo *Tell* – označovalo vesnice po dlouhá léta znovu stavěná na tom samém místě a tedy na zbytcích starších staveb a tyčící se díky tomu stále výše a výše nad okolní krajinu. Wilson 1991, 67-71.

⁴⁸ Wb 2, 109.12-110.3; Wilson 1991, 803-804.

⁴⁹ Wb 1, 47.4-11; Wilson 1991, 85-88 uvádí, že se nejedná o ostrov v dnešním významu, tedy o kus země ze všech stran obklopený vodou, ale o úrodnou půdu určité kvality nacházející se na březích Nilu a z níž řeka každoročně část buď ubírá nebo přidává.

⁵⁰ Či také *wh.t*, *wh(ḥ)*. Wb 1. 346.9-11. Wilson 1991, 460-461.

byly spojené s vlastními jmény: *bḥn*⁵¹ (villa toho a toho majitele), *ih.w*⁵² (farma či ohrada) a *ṯ*⁵³ (dům nebo místnost).⁵⁴ Všechna tato sídla mají spíše venkovský charakter, jediné, co se vymyká je *ḥnw*⁵⁵ – domov, vnitřek, rezidence, centrum. A pokud je *ḥnw* centrem, všechny ostatní typy osídlení jsou potom pouze periferií.⁵⁶ Ostatně i Alexandrie, první skutečné egyptské město, byla místními označována jako „Rezidence Řeků, která je na břehu moře“,⁵⁷ tedy jako *ḥnw*, nikoliv *niw.t*. Aby byl seznam kompletní, je potřeba zmínit ještě poslední tři výrazy spojení s osídlenými oblastmi, a to sice *s.t.*⁵⁸ tedy místo (kultu), *pr*⁵⁹ – dům či chrám (boha toho a toho)⁶⁰ a *ḥm(w)*⁶¹ (svatyně, chrám). I přes obsáhlý seznam pojmů, zůstává egyptská terminologie stále tak trochu nejasná, jelikož řada těchto slov je mezi sebou navzájem zaměnitelná,⁶² především počínaje obdobím Nové říše.⁶³ Nejznámější výraz *niw.t* se postupně stává zastaralým a je postupně čím dál více nahrazován výrazem *dmi(.t)*.⁶⁴ Nakonec přežívá v podstatě již jen v koptském pojmenování pro Théby – NH.⁶⁵

Za zmínku také stojí, že v geografické sekci Amenemopetova Onomasticonu, díle z třetího přechodného období, se nachází mimo jiné i seznam měst či významnějších sídel Horního i Dolního Egypta. Sídla jsou zde seřazena tak, jak jdou za sebou směrem od jihu k severu a jsou všechna na začátku výčtu uvedena výrazem *dmi(.t)* nikoliv *niw.t*,⁶⁶ a to včetně Théb⁶⁷ či například Memfidy.⁶⁸

⁵¹ Wb 1, 471.6-8.

⁵² Wb 1, 118.5-8; Wilson 1991, 187.

⁵³ Wb 1, 160.1-13; Wilson 1991, 340.

⁵⁴ Redford 1997, 211-212.

⁵⁵ Wb 3, 368.17-370.14; Wilson 1991, 1363-1366. Může také označovat rezidenci boha, teda chrám.

⁵⁶ Redford 1997, 213.

⁵⁷ Vercoutter 1949, 179.

⁵⁸ Wb 4, 1, 3.10-6.20; Wilson 1991, 1676-1678.

⁵⁹ Wb 1, 511.7-516.1; Wilson 1991, 636-637.

⁶⁰ Zde stojí za povšimnutí trend v pojmenovávání míst buď jako *pr* + jméno boha nebo jako jméno boha + *polis*. Redford 1963, 119-122.

⁶¹ Wb 3, 280.10-13; Wilson 1991, 1298-1299.

⁶² To ovšem není nic divného, i dnes řada lidí neví nebo nebere v potaz rozdíl například mezi anglickými výrazy „town“ a „city“. Snape 2014, 51.

⁶³ Redford 1997, 216-217.

⁶⁴ Erman – Grapow 1931, 455-456; Moeller 2016, 14.

⁶⁵ Otto 1952, 10; Redford 1997, 217; Westendorf 1977, 477.

⁶⁶ Gardiner 1947, II, 1*.

⁶⁷ Gardiner 1947, II, 24*.

⁶⁸ Gardiner 1947, II, 122*.

Z charakteru staroegyptských pojmů, kdy většina z nich označuje buď malé zemědělské osady či jednotlivé stavby, případně obecně místa osídlená lidmi, je vidět, že staří Egypťané koncept města či urbanismu ve smyslu, jak ho díky klasickým civilizacím chápeme dnes my, neměli. Neměli žádný speciálně vyhrazený výraz pro město.⁶⁹ Jednotlivé výrazy možná odlišovaly různé typy sídel podle jiných kritérií, snad podle polohy, existence přístavu či opevnění, každopádně detailní přehled výrazů a jejich přesných významů zatím neexistuje.⁷⁰ Centrem státu pro Egypťany byla královská rezidence, vše ostatní byla periferie, tvořená menšími či většími sídly. Tato sídla nebyla nijak oddělena od svých zemědělských zázemí. To bylo dáno dominantností zemědělského charakteru, v níž egyptská společnost od pradávna existovala.⁷¹ Z filologického hlediska je tedy situace díky naprosté odlišnosti naší moderní a staroegyptské terminologie nejasná a nabízí se otázka, jestli je vůbec vhodné pokoušet se moderní rozdělení na města a vesnice aplikovat.

Z hlediska archeologického se ovšem situace naštěstí jeví o trochu jasněji. *Metropoleis*, a platí to i pro některá další větší centra, vykazují vícere znaky pro osídlení městského typu. Například chrámová města, pro Egypt tak typická, se sice na první pohled mohou jevit jako spolu nesouvisející shluk vesnic, kněžských čtvrtí a skladišť rozmístěných zcela náhodně okolo chrámu, ale ve smyslu komplexity i dispozice znaky pro město splňují. Hustota obyvatelstva zde byla poměrně vysoká, existovala zde sociální hierarchie a elitní vrstva obyvatelstva, pro kterou nebyla hlavním zdrojem obživy zemědělská činnost, jsou zde doloženy čtvrtě s dílnami specializovaných řemeslníků, sídla byla centry obchodu, regionální správy a samozřejmě i centry náboženskými a v případě ohrožení mohla sloužit také jako bezpečné útočiště.⁷² Poslední bod je vidět velmi dobře například v Medínet Habu.⁷³

Právě hradby jsou jedním z hlavních architektonických znaků měst. Mohly sloužit jako obranné opevnění v případě krize, ale také jako způsob, jak kontrolovat přístup do a z města. Snad také fungovaly jako symbol určitého vyššího statusu a vzhledově tak odlišovaly urbánní centra od rurálního okolí. Dalším důležitým prvkem, který na první pohled odlišovat města od vesnic byla přítomnost velkého chrámu zasvěceného místnímu městskému božstvu (*ntr niw.t*). Chrám se nacházel v centru města, respektive město často vznikalo postupně okolo chrámu.⁷⁴ Jednalo

⁶⁹ Bietak 1979, 98.

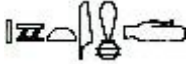

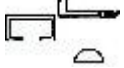

⁷⁰ Moeller 2016, 14.

⁷¹ Redford 1997, 217.

⁷² Bietak 1979, 131; Rouse 1972, 102-103.

⁷³ Hölscher 1954, různě (např. 6; 36).

⁷⁴ Moeller 2016, 18.

Typ osídlení	Překlad	Hieroglyfický zápis
<i>niw.t</i>	Osídlené místo; často také překládáno jako město	
<i>dmi.t</i>	Osídlené místo, přístaviště	
<i>iz.t</i>	Pahorek, osídlené místo vyvýšené nad okolní krajinu	
<i>mr.yt</i>	Břeh, přístaviště	
<i>iw</i>	Ostrov	
<i>wh.yt</i>	Vesnice; doslova znamená „rod“, či „příbuzenstvo“ a označuje malé vesničky, kde (skoro) všichni obyvatelé byli součástí jedné široké rodiny	
<i>bhn</i>	Villa, venkovské sídlo	
<i>ih.w</i>	Farma, ohrada pro dobytek	
<i>st</i>	Místnost, obydlí, malý dům	
<i>hnw</i>	Domov, rezidence, vnitřek, centrum	
<i>st</i>	Místo (kultu), sídlo	
<i>pr</i>	Dům, domácnost, chrám, hrobka	
<i>hm</i>	Svatyně, chrám	

⁷⁵ Wilson 1991, 877.

Tab. 1: seznam vybraných výrazů označujících různé typy sídel. (podle Redford 1997, 210-220; hieroglyfický zápis z Thesaurus Linguae Aegyptiae).

se o nejdůležitější náboženské centrum dané oblasti, ale také, díky vlastnictví rozsáhlých pozemků, o významné centrum ekonomické, i když o tuto funkci v římské době chrámy pravděpodobně přišly.⁷⁶

2.2. Přírodní faktory ovlivňující osídlení

Egyptané tedy města měli, ovšem jejich vzhled byl značně odlišný. Tato odlišnost byla dána specifickými podmínkami nilského údolí a Deltý. Veškerá obytná centra⁷⁷ musela vznikat v poměrně úzkém pásu mezi pouští a Nilem, ale zároveň musela být chráněna před každoročními záplavami. Záplavy postihovaly Egypt v druhé půlce srpna a trvaly zhruba čtyřicet až šedesát dní. Voda se během nich vylila z břehů, zaplnila četné prolákliny a proměnila údolí na jezerní krajinu.⁷⁸ Sídla proto vznikala buď na *gezirách*, vyvýšených „ostrovech“ vytvořených sedimentací Protonilu v období raného Pleistocénu,⁷⁹ nebo na dostatečně vysokých částech nilských břehů. Tehdy právě mají charakteristický dlouhý a úzký plán.⁸⁰ Nejznámějším příkladem druhého typu jsou právě Théby.⁸¹

Z výše uvedených dokladů tedy vyplývá, že v Egyptě města existovala již dávno před založením Alexandrie, ovšem svým vzhledem byla odlišná od urbánních sídel v okolních oblastech. Jako města tedy budeme v této práci označovat nejen *poleis*, ale i centra nomů a všechna ostatní centra splňující výše uvedená kritéria městskosti. Odlišný vzhled egyptských měst měl ovšem jeden neblahý důsledek pro Théby. Ty byly častým cílem antických cestovatelů, kteří sem přicházeli s představou nádherného, obrovského a bohatého města se stovkou bran a plným zlata a jiných pokladů, kterou získaly při čtení Homérovy Iliady.⁸² Tuto jejich představu by Théby ale pravděpodobně nemohly naplnit ani v době svého největšího rozkvětu v Nové říši, natož v době ptolemaiovské či římské. Zprávy zklamaných antických

⁷⁶ Bagnall 1993, 267-268 uvádí, že Augustus chrámové pozemky zkonfiskoval a chrámy poté měly možnost si část z nich pronajmout zpět. Ovšem Capponi 2005, 99 toto tvrzení vyvrací.

⁷⁷ Až na pár výjimek měst v poušti (pyramidová města, města pro řemeslníky v Nové říši...).

⁷⁸ V 19. století byla průměrná hloubka těchto dočasných jezer v Horním Egyptě mezi 1,25 až 1,5 m; Moeller 2016, 45.

⁷⁹ Jedná se o období extrémního sucha přerušeno dvěma krátkými obdobími častých dešťů, zhruba 2-1 milion let př. n. l.; Said 1993, 40-41.

⁸⁰ Bietak 1979, 104.

⁸¹ Bietak 1979, 125.

⁸² Ilias IX 381-384.

autorů⁸³ nás informují o městě rozpadlém na řadu nevýznamných vesnic, o pouhém stínu někdejší slávy. Byla ovšem situace opravdu až taková? Jistě, k určitému úpadku v Thébách nepochybně došlo, a díky častým rebeliím byl tento úpadek možná o trochu větší než ve zbytku Egypta, ale byl opravdu tak náhlý a výrazný nebo se spíše jednalo o pozvolný přirozený vývoj?

Obr. 3: Rozvodněný Nil. Počátek 20. století, Edwin Newman Collection, San Diego Air and Space Museum Archive.

⁸³ Mezi nejznámější patří Strabón (17,1.46) či Pausaniás (I, 9.3; VIII, 33.2), jejichž popis Théb potom přejímali další.

3. Théby

3.1. Geografické vymezení

Vymezení Théb není jasně definované a název Théby může podle kontextu označovat až 4 různé geografické oblasti.

Nejčastěji se jedná o město Théby známé již od Staré říše a rozkládající se na východním břehu Nilu okolo chrámů v Karnaku a Luxoru a k nim patřící nekropole na břehu západním. Právě touto oblastí se budeme v následujících kapitolách zabývat detailněji. Egyptský název města je *Wꜣs.t* (Žezlo), koptský NH (z egyptského *N(i)w.t* – město) a řecký Diospolis Magna/Megalé nebo méně často Thébaís. Řecký výraz Théby pravděpodobně nevychází z původního egyptského označení místa (jako třeba v případě Džeme či Opetu), ale od Homéra.⁸⁴

*všechno, co do Orchomenu, co do Théb egyptských přijde,
tam, kde v palácích leží snad pokladů nejvíc, v to město,
které má na sto bran a vyjíždí z každé té brány
do boje na dvě stě mužů i se svými koňmi a vozy*

(překlad V. Šrámek)

Ten v této pasáži asi pouze egyptské město pro lepší představu přirovnává svým bohatstvím ke stejně proslavenému boiótskému městu, když zmiňuje „egyptské Théby“,⁸⁵ název se ale poté uchytil a používá se dodnes.

Théby mohou také označovat celý 4. hornoegyptský nom, ve starších obdobích nazývaný nom Žezla (*Wꜣs.t*, česky Vaset). Rozkládal se zhruba od Kerameie (Medamud) na severu po Pathyris (Gebelén) na jihu.⁸⁶ V ptolemaiovském období byl rozdělen na 2 části, Perithébský nom⁸⁷ na východním břehu od Medamudu po Luxor s hlavním městem v Diospolis Magna (plus severní část břehu západního) a nom Pathyrský zahrnující například Džeme, Hermonthis či Pathyris. Pathyrský nom byl po povstání v letech 90-88 př. n. l., kdy došlo ke zničení města Pathyridy,

⁸⁴ Ilias IX 381-384.

⁸⁵ Klotz 2012, 12.

⁸⁶ Łajtar 2012, 171.

⁸⁷ Perí Thébas = Větší Théby. Thomas 1964, 139; Bataille 1951, 344-345.

přejmenován podle nového centra na nom Hermontský. Ovšem řada textů považuje Hermonthis pouze za „doplňkový nom“ a i po rozdělení stále nazývá oblast *W3s.t.*⁸⁸

Théby nebo Thébaida je také označení pro celý Horní Egypt a pro větší správní oblast s hlavním městem v Ptolemais Hermiou, ležícím asi 120 km severně od Karnaku. Tato oblast byla v 70. letech 2. století př. n. l. povýšena na *epistrategii* a Ptolemais se stalo sídlem *epistratega*.⁸⁹

V neposlední řadě může jméno mít také náboženský význam a označovat takzvané „Thébské palladium“ – oblast ohraničenou a chráněnou 4 chrámy boha Moncu v Medamudu, Todu, Armantu a severním Karnaku.⁹⁰ Válečný bůh Moncu, původní bůh oblasti, takto symbolicky chrání hlavní příbytek nového boha Amona, tedy chrám v Karnaku.

⁸⁸ Klotz 2012, 12.

⁸⁹ Łajtar 2012, 171.

⁹⁰ Klotz 2012, 13; Relats Montserrat 2017, 149-150.

3.2. Historické souvislosti

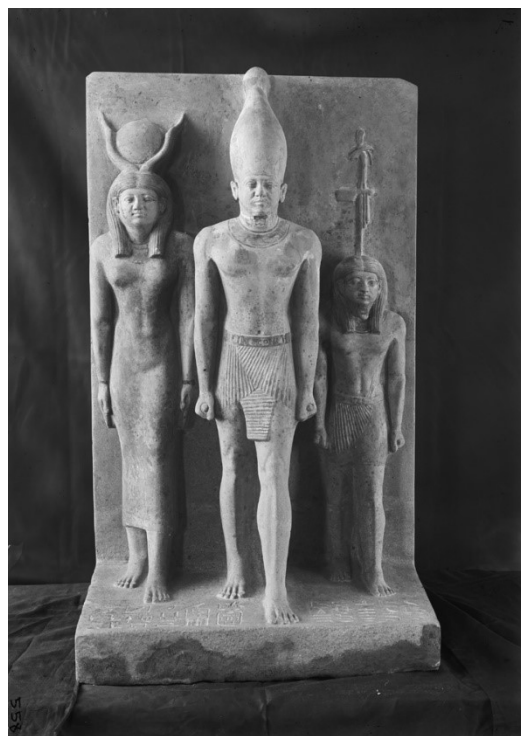
3.2.1. Význam lokality ve starších obdobích

Na tomto místě bych ráda velmi stručně nastínila hlavní historické události, které měly zásadní vliv na další vývoj Théb. Záměrem této podkapitoly není snaha podat ucelený historický přehled oblasti, taková studie by vysoce přesahovala rámec této práce.

O založení města či jeho nejstarších dějinách toho mnoho nevíme. Podle Aristotela⁹¹ bylo nejstarším městem Egypta, ale proti tomuto tvrzení hovoří fakt, že ještě ve Staré říši, se jednalo o pouhé provinční město 4. hornoegyptského nomu (*wꜣs.t*).⁹² které podléhalo správě nedalekého Armantu, kde se nacházelo sídlo nomarchy. Ze Staré říše pochází také nejstarší známý zápis toponyma *Wꜣs.t*, označující město Théby. Nachází se na jedné ze slavných Menkaureových triád (obr. 4). Sousoší představujících krále, bohyni Hathor a personifikaci vasetského nomu.⁹³

Význam města mírně stoupl až v osmé dynastii, kdy byla založena dynastie thébských králů. Z ní pochází známý Nebhetepre Mentuhotep (II.), který porazil kolem roku 2040 př. n. l. dynastii králů z Hérakleopole a znovu tak v 11. dynastii sjednotil Egypt. Díky tomu se Théby poprvé staly hlavním městem Egypta, toto postavení jim však nijak dlouho nevydrželo.

Již první král 12. dynastie Amenemhet I. přesunul hlavní město více na sever do Ictaveje. Théby ovšem zůstaly náboženským centrem říše a tehdy také získávají druhý název – *N(i)w.t-rsj* – tradičně překládáno jako Jižní město, používaný často ve zkrácené podobě *N(i)w.t*, tedy pouze Město,⁹⁴ což dokládá jejich velký význam.

Obr. 4: Menkaureova triáda s personifikací thébského nomu (Káhirské muzeum JE 40678)

⁹¹ Aristotelés Meteor. I.14.

⁹² Łajtar 2012, 171.

⁹³ Vlčková 2007, 38.

⁹⁴ Vandorpe 1995, 204.

Během druhého přechodného období význam Théb dočasně poklesl, ale jelikož odsud pocházel nový sjednotitel Egypta a zakladatel slavné 18. dynastie Ahmose, staly se opět na nějakou dobu hlavním městem. Z této doby máme doložené názvy *N(i)w.t/W:s.t-nḥt.t* – Vítězné město/Théby a také *N(i)w.t-Imn* – Amonovo město.⁹⁵

V 19. dynastii bylo hlavní město znovu přesunuto na sever, tentokrát až do Piramesse v deltě, ale Théby si opět udržely svůj náboženský a kultovní význam. V následných obdobích ale dochází k postupnému poklesu významu boha Amona a tedy i moci a vlivu Théb. V době zmatků v 21. dynastii sice Amonovi veleknězi de facto ovládali celý jižní a střední Egypt a někteří dokonce užívali i plnou královskou titulaturu,⁹⁶ ale za 22. dynastie se již opět nacházelo centrum moci na severu a Théby byly znovu hlavně centrem náboženským.⁹⁷ Ovšem Amonovi veleknězi a hlavně Amonovy božské manželky (či božské uctívачky) měli významné postavení po celé Třetí přechodné a také po část Pozdního období.⁹⁸ Ve 25. dynastii, konkrétně v roce 663 př. n. l, došlo k vyplenění a poničení Théb asyrským králem Aššurbanipalem. Za Ptolemaiovců byl Amonův kult (ztotožněn s Diem) i kult válečného bohu Moncua (ztotožněn s Apollonem) velmi podporován, ale Théby už nikdy nedosáhly významu, jaký měly v Nové říši. V Římské době dochází k postupnému úpadku tradičního egyptského náboženství, ovšem i přesto máme v Thébách doloženou nepřetržitou stavební aktivitu od Augusta až po Antonina Pia v podobě staveb, oprav či úprav v celkem čtrnácti různých chrámech⁹⁹ a řadu dalších dekorací objednaných kněžími ještě i ve třetím století n. l.¹⁰⁰ Definitivní konec pro egyptské chrámy a tím i význam Théb nastal až ve čtvrtém století, kdy roku 356 n. l. bylo císařem Constantiem II. nařízeno uzavření všech pohanských chrámu a o pár let později, v roce 380 n. l. nechal císař Theodosius uzákonit za jediné státní náboženství křesťanství.¹⁰¹

⁹⁵ Vandorpe 1995, 204.

⁹⁶ Pinodžem I. Blyth 2006, 187.

⁹⁷ Taylor 2000, 325-328.

⁹⁸ Až do konce 26. dynastie. Robins 1993, 154-156.

⁹⁹ Klotz 2012, 227-380. To tedy vyvrací tvrzení R. Bagnalla, že poslední nápis z Karnaku pochází z doby vlády Domitiána (Bagnall 1993, 262) a že egyptské chrámy v římské době „pomalu vyhladověly k smrti“ (Bagnall 1993, 268).

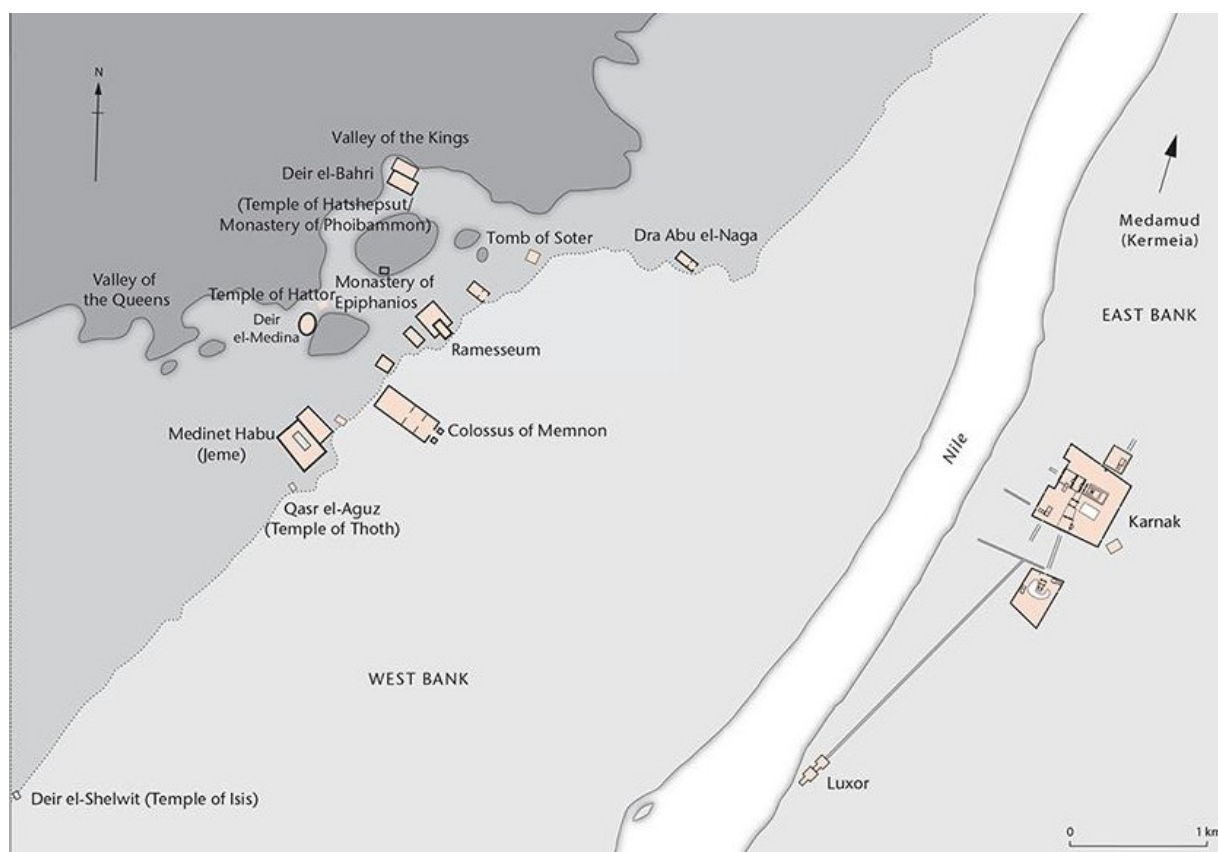
¹⁰⁰ Klotz 2012, 382.

¹⁰¹ Blyth 2006, 234.

3.2.2. Théby v řecko-římském období

Kdysi hlavní město Egypta, které bylo svým bohatstvím a rozlohou známo po celém starověkém světě, ztratilo v řecko-římském období nejprve svou výsadní politickou moc, o trochu později také moc ekonomickou, a postupně také přišlo o své výsadní postavení hlavního náboženského a kulturního centra Horního Egypta. Jak k tomuto úpadku došlo? A byl opravdu tak dramatický, jak se ze zpráv antických autorů obecně soudí?

Ve 4. a 3. století př. n. l. byly Théby se svými zhruba 50 000 obyvateli¹⁰² pořád relativně významným a prosperujícím městem. Perithébská toparchie na východním a pathyrská na západním břehu Nilu tvořily dohromady jeden nom spravovaný *epistatem*.¹⁰³ Nebyly ovšem již hlavním správním centrem Horního Egypta. To bylo hned za Ptolemaia I. přesunuto do nově založeného Ptolemais Hermiou (P; sj, dnešní el-Minša) zhruba 120 km severně od Théb a spolu

Obr. 5: Mapa thébské oblasti (podle Bagnall – Rathbone 2004, 184).

s ním se přestěhovali také vysocí hodnostáři a eponymní kněží Horního Egypta. Centrum obchodu se postupně přesunulo také více na sever, do 30 km vzdáleného Koptu, který tvořil

¹⁰² Clarysse 1995, 1.

¹⁰³ Vanderpe 1995, 230.

bránu k přístavům u Rudého moře. Také tato změna byla spojena s přesunem části obyvatelstva pryč z Théb.¹⁰⁴ Pozici náboženského centra si ovšem Théby udržely, ze 3. a 2. století př. n. l. máme doklady velké stavební aktivity. Kvůli lepší kontrole jižní části země Ptolemaiovcí spolupracovali s místními kněžími, potvrdili jim stará privilegia i pravomoci a financovaly stavbu nových chrámů i opravy a výzdobné práce v těch starších. Nejvíce vzkvétaly kultury hlavního boha Amona a původního patrona této oblasti, válečnického boha Moncuu.¹⁰⁵

K postupné ztrátě postavení bez pochyby přispěla také řada revolt a povstání, kterých se Théby ve 2. a 1. století př. n. l. účastnily. Jedná se o tři velká povstání v ptolemaiovské době a jedno na počátku doby římské, plus řada menších revolt, které k dobré pověsti regionu jistě také nepřispěly.

První s velkých povstání, to nejzávažnější a nejlépe zdokumentované,¹⁰⁶ trvalo od roku 206 př. n. l. až do roku 186 př. n. l. a Théby při něm pod vedením dvou domácích faraonů Hervennefera a Anchvennefera na zhruba 20 let získaly nezávislost. Přímými důsledky této revolty bylo rozdělení thébského nomu na nom Perithébský na východě a nom Pathyrský na západě, umístění vojenské posádky na jižní hranici oblasti (menší jednotka do Pathyris a větší do Krokodilopolis¹⁰⁷) a také umístění celého regionu pod správu *epistratéga*, jehož sídlo bylo zřízeno v Ptolemais Hermiou. Druhé povstání se událo v letech 132-131 př. n. l., souviselo s dynastickými spory tří *Theoi Euergetai* (Ptolemaios VIII., Kleopatra II. a Kleopatra III.) a snad během něj v Thébách usiloval o získání faraonského titulu jakýsi jinak neznámý Harsiese.¹⁰⁸

Rebelie s nejhoršími následky pro thébskou oblast ovšem propukla až v letech 90-88 př. n. l.¹⁰⁹ během boje o moc mezi Ptolemaiem IX. a X. Výjimečně nezačala v Thébách, ale více na jihu, v Latopolském a Pathyrském nomu, odkud se ale rychle rozšířila i dále na sever.¹¹⁰ Samotná Pathyris se ale k povstání nepřidala a zůstala věrná koruně, což se jí stalo osudnou. Město bylo pravděpodobně dobytoby rebely a zničeno, po roce 88 př. n. l. už o něm nemáme žádné zmínky a centrem nomu se stává Hermonthis, celý kraj se tedy přejmenovává na nom Hermontský.¹¹¹

¹⁰⁴ Coppens 2007a, 196.

¹⁰⁵ Coppens 2007b, 206; Davoli 2010, 357; Vandorpe 1995, 232-235.

¹⁰⁶ Rebelii máme zdokumentovanou zhruba v šedesáti papyrologických a epigrafických svědectvích. Veisse 2013, 507.

¹⁰⁷ V pathyrském nomu, známo také pod jménem Amwer (Amour) či egyptským *iw-m-itrw-ꜣmwr*. www.trismegistos.org/place/1183 (navštíveno 04.08.2019).

¹⁰⁸ Coppens 2007a, 196-198; Łajtar 2012, 173; Vandorpe 1995, 232-234.

¹⁰⁹ Bagnall 1993, 292; Bataille 1952, 295-296.

¹¹⁰ Łajtar 2012, 173.

¹¹¹ Vandorpe 1995, 235.

Krutý osud ovšem údajně stihl i samotné Théby, o jejichž osudu máme zprávu v Pausaniově *Cestě po Řecku*:¹¹²

I proti odpadlým Thébám vedl válku, a když si je podrobil tři léta po jejich odpadnutí, tak zle s nimi naložil, že ani památka nezůstala po někdejším thébském blahobytu, který dospěl tak daleko, že předčil svou zámožností nejbohatší řecké obce, chrám v Delfách a Orchomenském.

(překlad H. Businská)

Pausaniás ve svém tvrzení nepochybně přeháněl, i po revoltě máme z Théb doloženu řadu královských stavebních prací, tudíž k nějakému většímu poničení a upadnutí v nemilost dojít nemohlo, je ale pravda, že z doby po rebelii máme doloženo už jen velmi málo textů (pouze zádušní a literární), a hlavním zdrojem informací o oblasti se stávají stvrzenky o placení daní dochované na keramických či vápencových ostrakách, což alespoň o jistém úpadku města vypovídá.¹¹³

Na počátku římské nadvlády se Théby zúčastnily dalšího povstání, pravděpodobně vyvolaného velkými daňovými zatíženími. Povstání bylo potlačeno prvním egyptským prefektem C. Corneliem Gallem, o čemž vypovídá jeho trojjazyčná stéla z Fílé z roku 29 př. n. l.¹¹⁴ Poté se na několik století Théby uklidnily. Zhruba z této doby pochází zpráva geografa Strabóna,¹¹⁵ který Théby navštívil s druhým prefektem Aeliem Gallem, a který Théby popsal jako pouhou řadu volně sdružených vesnic. Tehdy to prý již bylo pouhé klidné provinční městečko nebo spíše pár volně propojených vesnic sdružených kolem několika málo velkých chrámů, a na další povstání tak již nemělo sílu. Takto podobně ostatně vypadá místní krajina i dnes: dominují jí zbytky monumentálních chrámových staveb, mezi nimiž se krčí malé vesnice.¹¹⁶

Velmi oblíbené byly Théby mezi starověkými cestovateli, což dokládá obrovské množství nápisů roztroušených v chrámech, hrobkách či třeba na nohou slavných Memnónových

¹¹² Pausanias I.9.3.

¹¹³ Vandorpe 1995, 235.

¹¹⁴ Hoffman – Minas-Nerpel – Pfeiffer 2009; Vandorpe 1995, 236.

¹¹⁵ Strabón XVII 1.46.

¹¹⁶ Alston 2002, 234.

kolosů.¹¹⁷ A. Bataille pro popis této skutečnosti použil výraz „*ville-musée*“,¹¹⁸ muzejní město, kterým se římské Théby často označují dodnes.

V protikladu s tímto vším stojí názor Davida Klotze,¹¹⁹ který tvrdí, že nejde o rozpad kdysi velkého města na malé vesničky, ale o běžnou dispozici egyptských měst, která na rozdíl od měst řeckých nebyla koncentrována kolem jediné centrální oblasti, ale domy v nich byly rozesety různě kolem chrámů, paláců či procesních cest, což řeckým a římským cestovatelům zvyklým na kompaktní město a v jeho centru na agoru či fórum přišlo zvláštní a vyložili si to jako znak úpadku města.¹²⁰ Dále argumentuje také tím, že máme z Théb i v římské době doloženy stavební či dekorační práce v minimálně 14 chrámech nepřetržitě od Augusta až po Antonia Pia, a v neposlední řadě také tím, že se zde po celou dobu římské přítomnosti nacházela důležitá vojenská základna, která by nebyla jen tak umístěna mezi nějakými nevýznamnými vesnicemi.¹²¹ Tomuto ostatně nasvědčuje i argumentace představená v předchozí kapitole.

Dříve než se budeme věnovat situaci kolem konkrétních vybraných měst a vesnic v thébské oblasti, je důležité zmínit několik obecných údajů. V řecko-římské době byla na východním břehu nejhustěji osídlena oblast kolem Karnackého chrámu,¹²² dále pak kolem chrámů v Luxoru a Medamudu. Na břehu západním potom žilo nejvíce lidí v a kolem okrsku chrámu milionů let Ramesse III. v Medínet Habu a za zmínku stojí také osídlení u Hathořina chrámu v Dér el-Medíně či u Isidina chrámku v Dér Šalvítu.

Lovaňská databáze Trismegistos¹²³ v roce 2013 uváděla pro thébskou oblast celkem 453 míst zmíněných celkem v 9109 textech. Nás nejvíce zajímají „*centri abitati*“ – lidmi osídlené oblasti, kterých databáze uvádí 139, podle W. Clarysse¹²⁴ je jich ale pro 3. století př. n. l. až 5. století n. l. o něco méně, pouze 103.¹²⁵ Pokud tato čísla porovnáme s dalšími oblastmi Egypta (tab. 2), jeví se toto číslo nízké. To je dáno tím, že z Théb celkově poměrně málo dokumentů, a když

¹¹⁷ Bagnall – Rathbone 2004, 185.

¹¹⁸ Bataille 1951, 345: „Thebes, en tant que grande cité vivante, où soufflait encore l'esprit qui avait suscité une civilisation millénaire, Thebes n'était plus. En effet qu'en reste-t-il sous l'Empire? Un centre économique et une ville-musée. Les grands sanctuaires ont-ils survécu? C'est probable, mais leur activité est bien ralentie. On constate ça et là quelques constructions d'Auguste, de Tibère,...: peu de chose en définitive auprès de ce qu'avaient fait les Ptolémées, même après les graves révoltes de 2e siècle.“

¹¹⁹ Klotz 2012, různě.

¹²⁰ Klotz 2012, 17.

¹²¹ Klotz 2012, 6; Lesquier 1918, 409,

¹²² Karnackému chrámu a zde se nacházejícímu osídlení se budeme podrobněji věnovat v následující kapitole.

¹²³ <https://www.trismegistos.org/geo/index> (navštíveno 04.08.2019).

¹²⁴ Clarysse 2016, 157.

¹²⁵ Jedná se o údaj po vyřazení zmínek pozdějších než 5. století n. l. a velmi fragmentárních zmínek, v nichž je jméno či statut vesnice při nejlepším sporné.

už, tak se jedná převážně o stvrzenky za platbu daní. Tato ostraka zmiňují velmi často Diospolis a Memnoneiu, ale jiná místa jen velmi výjimečně.¹²⁶

	Places	References to places	Average number of attestations by place	“Centri abitati”
Egypt	11 071	99 838	9.0	[?] (4 250)
Fayum 00	2 283	33 953	14.9	272 (973)
Herakleopolites	903	4 590	5.1	225 (454)
Oxyrhynchites U19	1 576	10 847	6.9	269 (654)
Hermopolites U15	1 456	9 901	6.8	331 (710)
Thebes U04	453	9 109	20.1	103 (139)

Tab. 2: Počet míst a sídel v Thébaidě v porovnání s některými dalšími oblastmi Egypta a v Egyptě celkově (podle Clarysse 2016, 157).

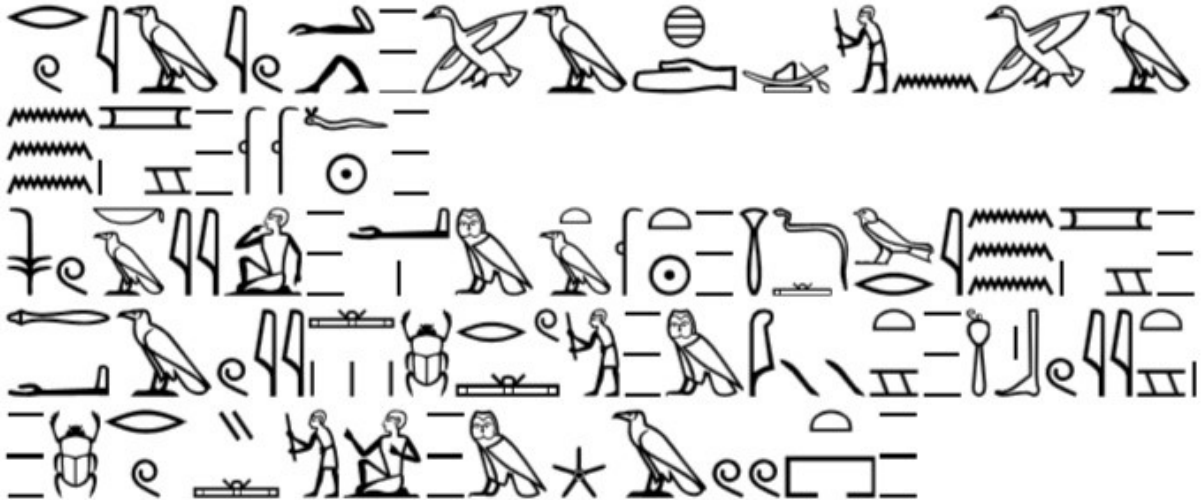
Nyní se podrobněji podíváme na vybraná sídla na východním i západním břehu Nilu, konkrétně na Luxor, Karnak (Diospolis Megalé/Magna), Medínet Habu, Dér el-Medínu a Dér Šalvít. V této kapitole snad bude dokázáno, že úpadek thébské oblasti nebyl ani zdaleka tak prudký či drastický, jak se obecně tvrdí.

¹²⁶ Clarysse 2016, 157.

3.3. Východní břeh

3.3.1. Vývoj toku Nilu a jeho vliv na východní břeh Théb

To, že je tok Nilu velmi nestálý a proměnlivý, věděli velmi dobře již staří Egypťané. Dobře je to vidět například v Aniho naučení, vzniklém pravděpodobně v 19. dynastii.¹²⁷

„Last year’s watercourse is gone; another river is here today; great lakes become dry places, sandbanks turn into depths.“¹²⁸

Neustálé proměny, kterými Nil prochází jsou vidět i na porovnání map oblasti pořízených v různých obdobích. Když se podíváme na mapy pořízené Napoleonovou expedicí v 90. letech 18. století,¹²⁹ vidíme, že se v luxorské oblasti nacházelo 5 ostrovů a hlavní rameno řeky teklo mezi nimi a západním břehem. Na mapách projektu Survey of Egypt¹³⁰ z roku 1943 jsou tyto ostrovy ovšem již skoro úplně spojeny s pevninou a hlavní proud Nilu teče podél východního břehu.¹³¹ Pro viditelné změny ale ani nepotřebujeme rozdíl 150 let. Stačí, když mapy Napoleonovy expedice porovnáme s mapami z expedice Lepsiusovy.¹³² Za pouhých 40 let, které tyto dvě výpravy dělí, se dva z původních pěti ostrovů díky depozičním procesům v řece spojily do jednoho (*Geziret Uruzieh*). Dobrým příkladem tohoto jevu je také známý Banánový ostrov u Luxoru (obr. 6), který dnes již ostrovem vůbec není.¹³³

¹²⁷ Boraik – Gabolde – Graham 2017, 98; Lichtheim 1976, 135 ale text datuje do dynastie osmnácté.

¹²⁸ Lichtheim 1976, 142.

¹²⁹ Jacotin 1821. Jednotlivé mapy bohužel nejsou číslovány.

¹³⁰ 1:25,000, Listy 33/765 - 33/760, Káhira, 1943.

¹³¹ Nims 1955, 110.

¹³² Lepsius 1849, 73.

¹³³ Bunbury – Graham – Hunter 2008, 356.

Obr. 6: Banánový ostrov u Luxoru. Přerušovanou čarou je vyznačeno, kudy bývalý ostrov obtékal Nil. Dnes je toto koryto již zaneseno. (Podle Bunbury – Graham – Hunter 2008, 358.)

Řada textů různé ostrovy na Nilu v thébské oblasti zmiňuje, nejčastěji se objevuje jméno takzvaného Amonova ostrova (či ostrovů), ovšem přesnou polohu nikdy neznáme.¹³⁴ Ostrov je zmíněn na řadě ostrak zabývajících se výběrem daní¹³⁵ a také z Hermiova archivu.¹³⁶ Odtamtud se dozvídáme, že západně od Chonsuova dromu a od dvora chrámu Opet se nacházela severojižně orientovaná takzvaná „Královská ulice“, která běžela paralelně s východním nábřežím kanálu Nilu, nazývaným „kanál Amonova ostrova“. Amonův ostrov, také označovaný jako *Tamaut* (t3-m3wt = nová země), tedy s největší pravděpodobností ležel někde naproti tomuto nábřeží.¹³⁷ V současnosti se zde žádný ostrov nenachází, což ale není vůbec překvapující.

¹³⁴ Boraik – Gabolde – Graham 2017, 99.

¹³⁵ Např. O. Uppsala 608 či O. Leipzig 2200. Kaplony-Heckel, 2010, p. 132, n° 55 and 142–143, n° 68.

¹³⁶ Datován do období vlády Ptolemaia V. až Ptolemaia IX. Pestman 1993, 385–409.

¹³⁷ Boraik – Gabolde – Graham 2017, 99-103.

Fakt, že se tok Nilu neustále proměňuje a vyvíjí je vidět také na postupném vývoji karnackého chrámu (obr. 7). Chrám byl původně založen na ostrově¹³⁸ a byl orientován jak na východ, tak na západ. Dokonce se zdá, že původní hlavní vstup byl od východu a na západní stranu byl přesunut až později.¹³⁹ Postupně ovšem docházelo k zanášení ramene oddělujícího ostrov z východu od pevniny a začala převládat západní orientace chrámu. Proces připojování k pevnině byl dokončen nejpozději v době faraona Achnatona. Nil dále migroval směrem na sever a na západ a vznikal tak nový prostor, který stavitelé chrámu postupně mohli využívat.¹⁴⁰ Tím se také vysvětluje, proč k výraznějšímu osídlení oblasti před I. pylonem chrámu došlo až za Ptolemaiovců (více kapitola 3.3.3.2.).

I když jsou snahy zkoumat vývoj krajiny a jeho vztah ke struktuře osídlení spíše záležitostí poslední zhruba dekády, informace, že Karnacký chrám byl původně vystavěn na ostrově (obr. 8) není vůbec nová. Přišel s ní již na koci 50. let Ernst Egli¹⁴¹ na základě pasáže z Bible.¹⁴² Dříve se předpokládalo, že byl chrám spojen s Nilem pomocí kanálu a uměle vybudované přístavní zátoky, která se objevuje i na výjevech ve staroegyptských hrobkách (obr. 9).¹⁴³

Obr. 7: Schéma vývoje toku Nilu a jeho pozici vzhledem ke karnackému chrámu na konci Střední říše (a), na konci Nové říše (b), na konci 30. dynastie (c) a v současné době (d) (podle Bunbury – Graham – Hunter 2008, 364).

¹³⁸ O tom, jestli byl karnacký chrám skutečně založen na ostrově nebo pouze na písčité vyvýšenině se vedou spory. Bunbury – Graham – Hunter 2008, 369 či například A. Graham v CFEETK Activity Report 2012, 67 uvádí, že chrám původně na ostrově byl, ale Ghilardi – Boraik 2011, 3214 uvádí, že se o ostrov nejednalo.

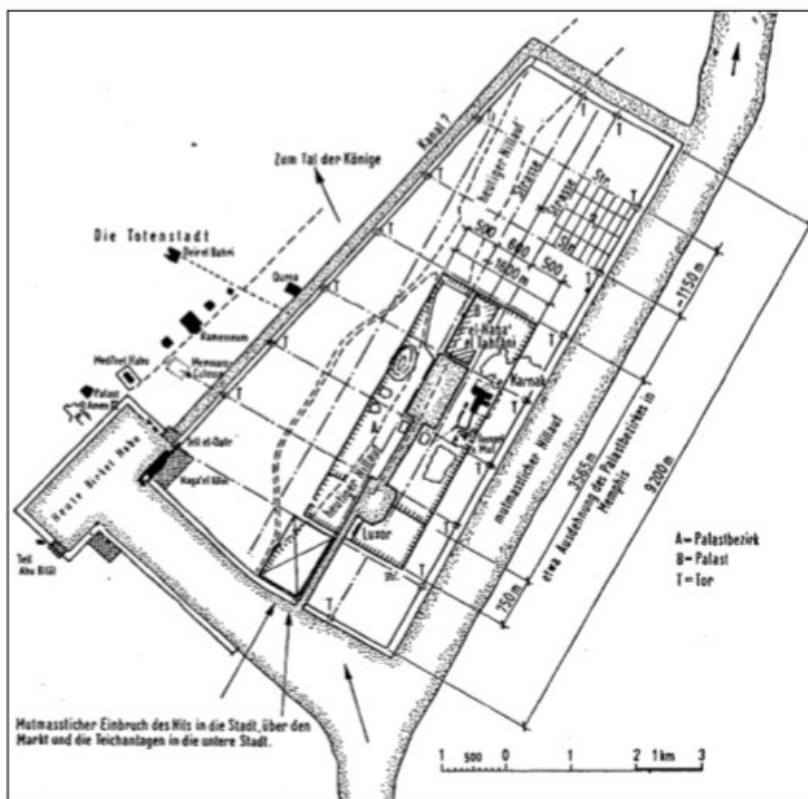
¹³⁹ Ghilardi – Boraik 2011, 3204.

¹⁴⁰ Bunbury – Graham – Hunter 2008, 368-369.

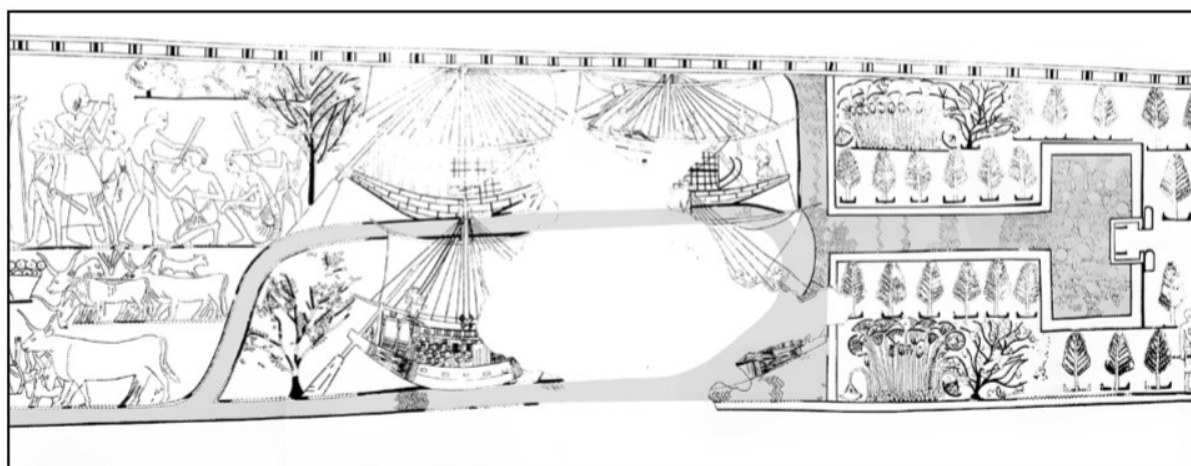
¹⁴¹ Egli 1959, 40-43.

¹⁴² Nahum 3.8: „Copak jsi lepší, než byly Théby mezi nilskými rameny, obklopené vodami? Řeka jim byla opevněním a vodu měly za hradby.“; Boraik – Gabolde – Graham 2017, 103.

¹⁴³ TT 49 (Neferhotep). Boraik – Gabolde – Graham 2017, 104; Cabrol – Traunecker 1993, 19-25; Davies, 1933, pl. III; Porter – Moss 1960, 91-95.

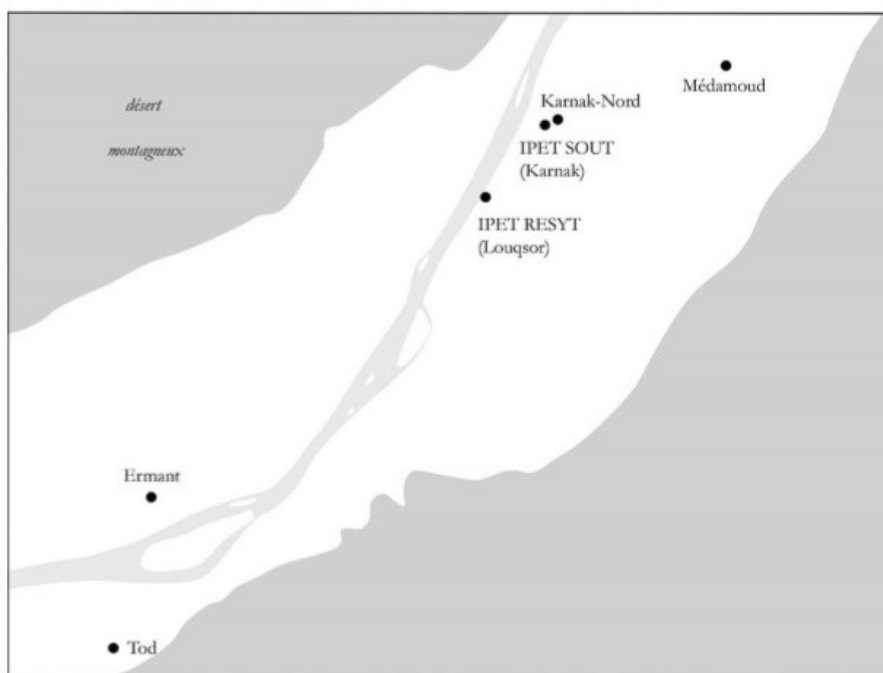
Obr. 8: Rekonstrukce toku Nilu podél Karnaku (Boraik – Gabolde – Graham 2017, 103; Originál podle Egli, 1959).

Obr. 9: Scéna z TT 49 (Neferhotep): je zde vidět přístavní tribuna, umělá zátoka a kanál spojující chrám s Nilem (a také ostrov ležící proti chrámu). (podle Boraik – Gabolde – Graham 2017, 104).

Tuto *Basin des Barques* se ale dodnes nepodařilo archeologicky doložit.¹⁴⁴ Co se ovšem doložit podařilo, je přístaviště s přímým přístupem k řece v prostoru přímo před I. pylonem. Tento nálezy tedy podporuje teorii, že Nil tekla v blízkosti chrámu a žádná umělá zátoka či kanál tudíž nebyly potřeba.¹⁴⁵

Podobná situace jako v Karnaku byla i u řady dalších chrámů, které byly původně postaveny v těsné blízkosti Nilu, ale v současnosti se nachází hluboko ve vnitrozemí. Příkladem za všechny je zhruba 5 km vzdálený chrám původního boha oblasti Moncuia v Medamudu. Tento chrám vznikl možná již ve Staré,¹⁴⁶ určitě však nejpozději ve Střední říši.¹⁴⁷ V té době se oblast nacházela buď přímo na břehu Nilu nebo alespoň u jednoho z vedlejších ramen, díky migraci říčního toku západním směrem je ovšem dnes Medamud od řeky vzdálen celých 4,9 km.¹⁴⁸ Že se chrám a s ním související osídlení nacházelo původně u vodního toku dokládá fakt, že tu byla již ve 30. letech minulého století během výzkumů francouzského egyptologa F. Bissona de la Roque odkryta pískovcová tribuna s rampami sloužící pro přístup k vodě,¹⁴⁹ tedy struktura velmi podobná přístavišti v Karnaku.

Obr. 10: Mapa thébské oblasti s vyznačenou polohou vybraných chrámů (včetně Medamudu) a jejich polohou vzhledem k současnému toku Nilu (podle Relats Montserrat 2017, 148).

¹⁴⁴ Boraik – Gabolde – Graham 2017, 106; Ghilardi – Boraik 2011, 3207.

¹⁴⁵ Ghilardi – Boraik 2011, 3214.

¹⁴⁶ Onderka 2007, 62.

¹⁴⁷ Analýza keramického materiálu z nejstarších zde objevených struktur ukazuje na dataci do 11. dynastie, konkrétně do doby vlády Mentuhotepa II. Relats Montserrat 2017, 154.

¹⁴⁸ Relats Montserrat 2017, různě.

¹⁴⁹ Bisson de la Roque, 1933, 9–10; Relats Montserrat 2017, 147-149.

3.3.2. Luxor

Luxor, ležící zhruba 3 km na jih od Karnackého chrámu, byl starými Egyptany nazýván *Ip(.t-rsj.t)* – (Jižní) Adyton, či Amonův jižní Ip.t. Ze staroegyptského Ip.t se vyvinulo koptské $\tau\pi\omicron\lambda\iota\varsigma\ \alpha\pi\epsilon$ či zkráceně $\pi\alpha\pi\epsilon$.¹⁵⁰ Jak místu říkali Řekové je ovšem záhadou. Podle démotického ʿIpy (Ope)¹⁵¹ by se nabízela transliterace Opis nebo Apis, případně také identifikaci s toponymem Ophieon,¹⁵² ovšem někteří tuto teorii zpochybňují.¹⁵³ Otázkou také je, jestli ʿIpy označuje pouze Luxor nebo celou oblast jižně od Karnaku.¹⁵⁴

V raně arabské době se místo jmenovalo $\tau\acute{\alpha}\ \tau\rho\iota\alpha\ \kappa\acute{\alpha}\sigma\tau\rho\alpha$ (Tři tábory), později potom El-Uqsurein (Dva tábory)¹⁵⁵ nebo El-Uqsur (Tábory), z čehož se vyvinul jeho dnešní název.¹⁵⁶ Z arabského jména je zřejmé, že se v Luxoru nacházel vojenský tábor, nebo možná i dva až tři. Armádu do Théb umístili již poslední Ptolemaiovci, makedonské jednotky tehdy ovšem sídlily více na severu, někde v okolí chrámu karnackého. O umístění vojenské jednotky do oblasti Luxoru máme první doklady nejdříve z 2. století n. l.¹⁵⁷ Ke stavbě velké vojenské pevnosti, která dala místu jméno, došlo na úplném konci 3. století, za vlády císaře Diokleciána. Důvodem zřízení tábora byla dvě velká povstání v 90. letech 3. století n. l. První z revolt proběhla v letech 293-294 a byla potlačena císařem Galeriem v Koptu. Druhé povstání, vedené L. Domitiem Domitianem, bylo potlačeno samotným Diokleciánem v létě roku 298. n. l.¹⁵⁸ Přesné datum stavby pevnosti a také to, pro kolik a pro jaké legie byla pevnost zřízena je ovšem předmětem dohadů. Podle jedné teorie k přestavbě došlo v letech 301-302 n. l. pro *Legio III Diocletiana*,¹⁵⁹ podle druhé už v roce 293 n. l. pro *Legio II Flavia Constantia*, případně ještě pro *Legio I Maximiana*.¹⁶⁰ Pokud platí druhý případ, jednalo by se potom o dvojitý tábor, tedy *El-Uqsurein*. Jakési spojení těchto dvou možností nabízí Bagnall a Rathbone,¹⁶¹ kteří uvádějí, že původně byl tábor postaven pro legie *II Flavia Constantia* a *I Maximiana*, ale po nepokojích v letech

¹⁵⁰ <https://www.trismegistos.org/place/2985> (navštíveno 17.06.2019).

¹⁵¹ CDD I 2011, 97.

¹⁵² Łajtar 2012, 176; Vanderpe 1995, 218-219.

¹⁵³ Pestman 1993, 429-430 tvrdí, že se toto toponymum (ʿIpy) nacházelo na západním břehu, snad přímo uvnitř nebo blízko u Medínet Habu.

¹⁵⁴ Vanderpe 1995, 218.

¹⁵⁵ Sg. Qasr je odvozeno od „kastron“

¹⁵⁶ Vanderpe 1995, 219.

¹⁵⁷ Klotz 2012, 378. Dokládají to záznamy o dodávkách paliva (slámy) pro římské lázně přináležící k vojenské pevnosti, v níž sídlila *Cohors II Thracum*. Karelin 2015, 364; Redon 2009, 415-417.

¹⁵⁸ Török 2005, 139; Thomas 1976, 253-256.

¹⁵⁹ El-Saghir et al. 1986, 23-24.

¹⁶⁰ Spiedel – Pavkovic 1989, 153-154.

¹⁶¹ Bagnall – Rathbone 2004, 192.

297-298 n. l. k nim přibyly ještě posily z legií *II Traiana* a *III Diocletiana*. Pokud se ovšem podíváme na rozlohu tábora, je zřejmé, že není dostatečná ani pro jednu celou legii, natož pro legie dvě či více.¹⁶²

Obecně se tvrdí, že v době vzniku pevnosti již nebyl chrám více jak 50 let využíván.¹⁶³ Ovšem například D. Klotz¹⁶⁴ podává poměrně přesvědčivé důkazy o tom, že chrám v té době ještě zdaleka mimo provoz nebyl, kvůli stavbě tábora nebyl ani uzavřen a kultovní činnost v něm mohla probíhat a také probíhala i nadále.¹⁶⁵

Ohradní zeď chrámu byla přestavěna na cihlovou zeď lichoběžníkového tvaru typickou pro vojenské pevnosti 3. století. Na rozích se nacházely čtvercové věže, mezi nimi byly v pravidelných rozestupech umístěny věže ve tvaru podkovy a tvar podkovy měly také vstupní brány.¹⁶⁶ Hlavní vstupy se nacházely na západě a na východě,¹⁶⁷ na severní straně byl jako vstup upraven pylon Ramesse II.¹⁶⁸ Tábor se rozkládal na ploše 3,72 ha.¹⁶⁹ Důvody, proč byl tábor zřízen zrovna na tomto místě, je potřeba hledat asi spíše v rovině ideologické,¹⁷⁰ neboť tato poloha nebyla jak se zdá strategicky nijak zvláště klíčová¹⁷¹ a architektonicky byl zvolený prostor pro novou funkci naprosto nevhodný. Tábor byl chrámem rozdělen na dvě samostatné části, mezi nimiž neexistovala žádná východo-západně orientovaná komunikace, jež byl spojovala dvě hlavní brány tábora. Jediný průchod vedl přes původní boční vstupy do chrámu. Každá táborová polovina byla koncipována jako samostatný tábor, měla vlastní *cardo* a *decumanus* a na jejich křižovatce se nacházel tetrastylon.¹⁷²

Zbytky obou tetrastylů se dochovaly. Nesly skupinové sochy císařů a oba byly umístěny jen kousek za východní, respektive západní branou. Sloupy měly důležitou funkci, byly

¹⁶² El-Saghir et al. 1986, 23; Török 2005, 141.

¹⁶³ Coppens 2007a, 198.

¹⁶⁴ Klotz 2012, 376-379.

¹⁶⁵ Jižní část chrámu (oblast kolem svatyně bárky Alexandra Velikého) byla od zbytku komplexu oddělena a vznikl do ní nový monumentální vstup. Heidel – Johnson 2015, 48-54; Karelin 2015, 364; Török 2005, 146-148. D. Klotz (2012, 378) jako další doklad fungování Amonova kultu v této části luxorského chrámu uvádí fakt, že svatyně Amonovy bárky je velmi dobře zachovaná a navzdory tomu, že ve zbytku chrámu se nachází velké množství démotických, řeckých a latinských nápisů, zde nebylo nalezeno ani jedno, tudíž je vysoce pravděpodobné, že bylo toto místo považováno za posvátné i v pozdní antice.

¹⁶⁶ Klotz 2012, 374; Pollard 2010, 460.

¹⁶⁷ Thomas 2010, 1042.

¹⁶⁸ Arnold 1999, 271.

¹⁶⁹ Pollard 2010, 460.

¹⁷⁰ Jakožto neustálá připomínka římské přítomnosti v oblasti (Ruffini 2015, 23) a zároveň jako doklad toho, že římscí císaři jsou legitimními následníky dávných faraonů (Török 2005, 146).

¹⁷¹ Ruffini 2015, 15.

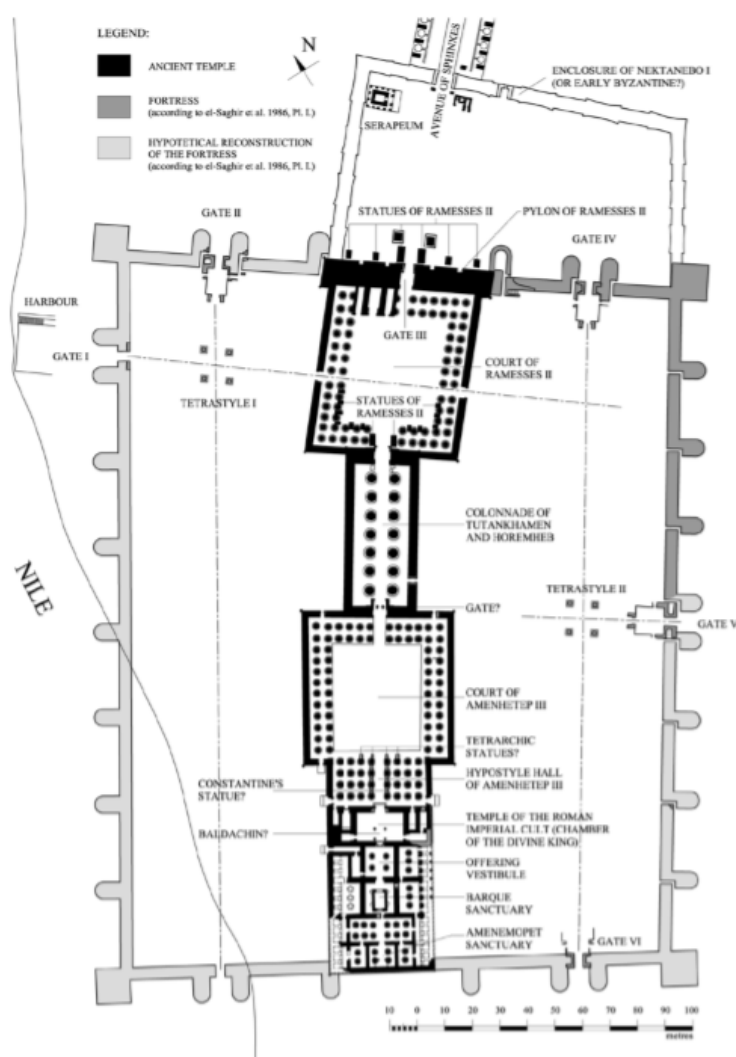
¹⁷² Török 2005, 140-141.

připomínkou jednoty vládců a tím pádem i celé říše.¹⁷³ Východní se datuje zhruba do roku 300/301 n. l., západní je o něco mladší, z roku 308/309 n. l.¹⁷⁴

V centru chámu byla zřízena *principia* (obr. 13) pevnosti. Dvůr Amenhotepa III. se stal hlavním dvorem *principie*, průchod skrz sloupovou síň Amenhotepa III., která nyní patrně plnila úlohu baziliky,¹⁷⁵ byl rozšířen, některé z původních 32 sloupů byly odstraněny a jejich bubny použity na zvýšení podlahy místnosti.¹⁷⁶ Mezi zbylými se patrně nacházely sochy císařů, dodnes se in situ dochoval podstavec sochy císaře Konstantina.¹⁷⁷ Takto upravená přístupová cesta vedla

přímo do nejdůležitější a nejzáhadnější části chrámu – do místnosti, kterou někteří považují za svatyni sloužící k vystavení insignií legie, někteří za svatyni císařského kultu a někteří za trůnní síň, kterou využíval císař Dioklecián během svého pobytu v Egyptě.¹⁷⁸

Tato záhadná místnost byla původně jednou z předsíní chrámové svatyně a byla zdobena scénami v nízkém reliéfu. Ty však byly při přestavbě překryty dvěma vrstvami

Obr. 11: Plán luxorské pevnosti (podle Karelin 2015, 361).

¹⁷³ Kalavrezou-Maxeiner 1975, 228.

¹⁷⁴ Thomas 2010, 1042.

¹⁷⁵ Kulikova – Karelin 2017, 720.

¹⁷⁶ Karelin 2015, 362; Török 2005, 143.

¹⁷⁷ Bagnall – Rathbone 2004, 191

¹⁷⁸ Kalavrezou-Maxeiner 1975, 249

štuku a následně vyzdobeny freskami.¹⁷⁹ Na nich vyobrazené postavy tetrarchů byly původně považovány za svaté, což vedlo ke vzniku teorie, že se v těchto místech nacházel raně křesťanský kostel. Fresky byly značně poničeny zubem času, nepřízní počasí a také dlouhodobým opomíjením této historické epochy. Mezi lety 2005-2008 byly malby vyčištěny a zakonzervovány a dnes mohou opět být obdivovány v plné barvě,¹⁸⁰ ale i tak je jejich studium možné hlavně díky akvarelům, které v 19. století pořídil J. G. Wilkinson,¹⁸¹ který byl také první badatelem, který je správně označil za římské.

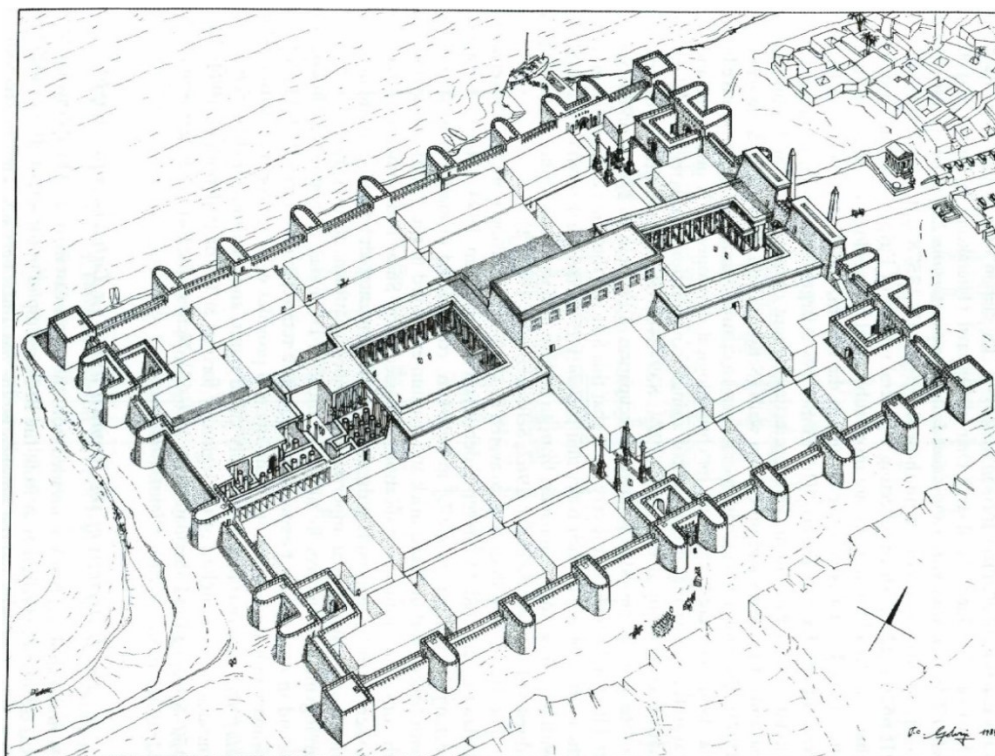
Poslední zmínka o castra Luxor je v koptských dokumentech z doby sasánovské okupace v letech 612-629, kdy zde sídlila perská armáda. Později vzniklo v areálu chrámu několik kostelů a ve 13. století mešita pojmenovaná po místním světcí Abu el-Haggag, která do luxorského chrámu láká dodnes poutníky z celého Egypta.¹⁸²

¹⁷⁹ Kalavrezou-Maxeiner 1975, 231

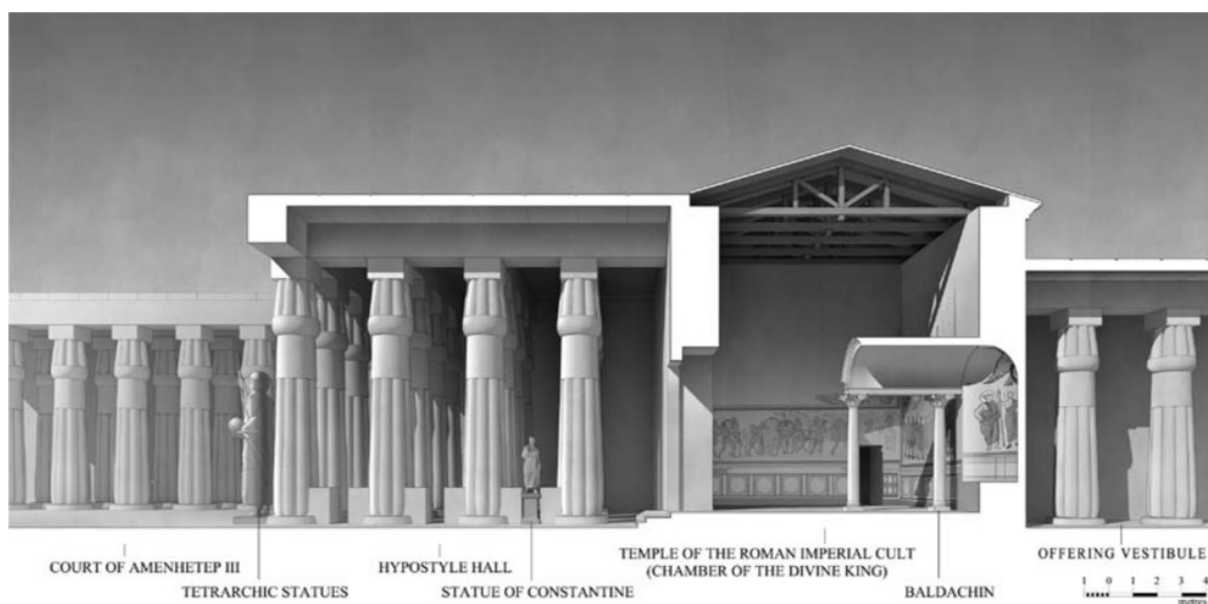
¹⁸⁰ Jones – McFadden 2015, 1.

¹⁸¹ MS XXXI v Griffithově institutu v Oxfordu. Kalavrezou-Maxeiner 1975, 232; Karelin 2015, 362.

¹⁸² Bagnall – Rathbone 2004, 192.

Obr. 12: Rekonstrukce vojenské pevnosti v Luxoru (podle Aufrere, S. H. – Golvin, J.-C. – Goyon, J.-C. 1991, 129).

Obr. 13: Rekonstrukce luxorské *principie* (podle Karelín 2015, 365).

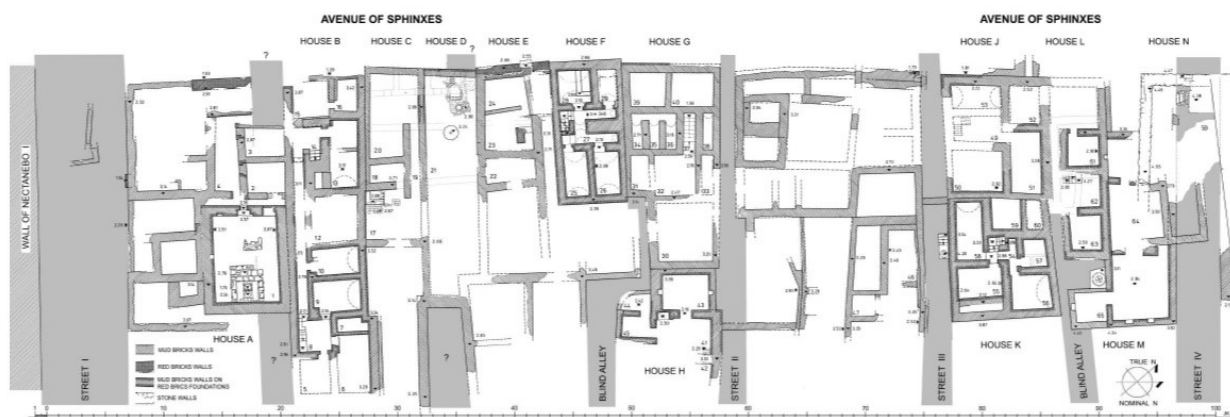
Obr. 14: Plán luxorského vojenského tábora, pozdně římských domů (14) a lázní (9, 10) podél aleje sfing (5) umístěný na satelitní fotku oblasti pořízenou 18.11.2007 (podle Kościuk 2011a, 74).

3.3.2.1. Osídlení podél aleje sfing

Alej sfing mezi Karnakem a Luxorem, pochází z 30. dynastie z doby vlády Nectaneba I.,¹⁸³ ovšem existují doklady, že procesní cestu lemovanou sochami vedoucí z karnackého chrámu směrem na jih nechala vystavět již královna Hatšepsut.¹⁸⁴ Jakožto procesní cesta pro náboženské účely (festival Opet) byla alej používání minimálně ještě ve 3. století n. l., ale světskému účelu sloužila ještě mnohem déle.¹⁸⁵

Přímo za severní zdi Diokleciánem nově založeného vojenského tábora existovalo poměrně velké osídlení, které se rozkládalo po obou stranách aleje sfing vedoucí mezi chrámy v Luxoru a v Karnaku (obr. 14). Jelikož toto osídlení s táborem velmi úzce souviselo, umožňuje nám to odhadnout *terminus post quem* pro založení do počátku 4. století n. l. Hlavní rozmach potom spadá do pozdního 4. a hlavně do 5. století, některé domy byly s velkou pravděpodobností obydleny ještě i v první polovině století šestého.¹⁸⁶

Domy se nacházely po obou stranách aleje, ovšem lépe popsány jsou struktury na východní straně (obr. 15). I o nich máme ovšem pouze zlomek informací, neboť z původních staveb se dochovala jen sklepení. U některých lépe dochovaných je možné zhruba rekonstruovat plán přízemí, ale zdaleka ne vždy. Domy nemají žádný shodný plán, jsou z různých období (minimálně ze tří různých vrstev) a byly často přestavovány. Většina má vlastní zdi (nesdílejí se s domem sousedním), až na pár výjimek v základech je z nepálených cihel a co se týče rozměrů, tak šířka se pohybuje mezi 9-15 m, délka potom může dosahovat až 50 m.¹⁸⁷

Obr. 15: Plán domů A – N na východní straně aleje sfing (podle Kościuk 2011a, 39).

¹⁸³ Blyth 2006, 117-118, 222.

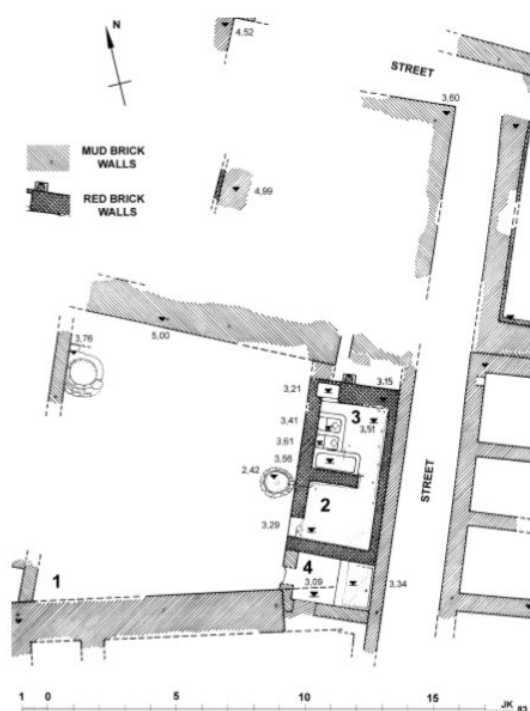
¹⁸⁴ Blyth 2006, 112.

¹⁸⁵ Minimálně do konce pozdního římského období. Boraik 2013a, 30.

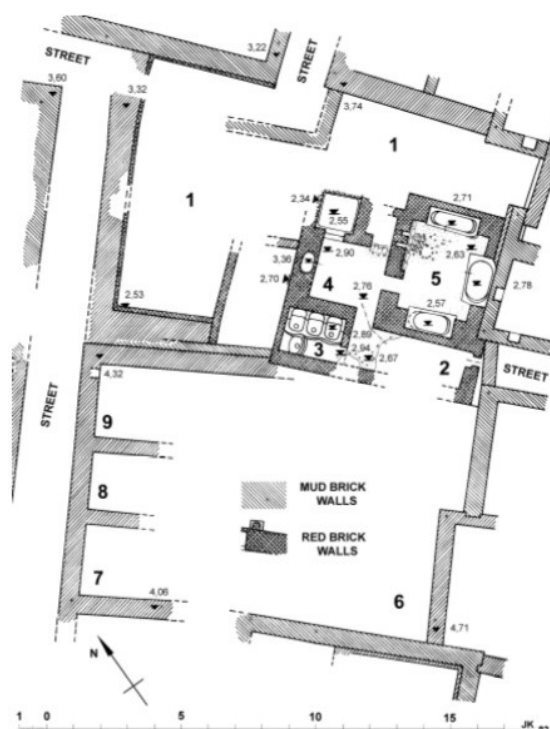
¹⁸⁶ Kościuk 2011a, 61.

¹⁸⁷ Kościuk 2011a, 37-41.

Alej sfing byla stále ještě i v tomto období nejvýznamnější tepnou a hlavní cestou vedoucí skrze osídlení. Od ní kolmo vedly vedlejší uličky mezi domy a rovnoběžně s ní, zhruba 50 metrů dále na východ další poměrně důležitá ulice, končící u severovýchodní brány luxorského tábora.¹⁸⁸ Pokud bychom přešli přes Nectanebovu alej do západní části osídlení, viděli bychom hned dvoje římské lázně oddělené od sebe pouze úzkou ulicí. Západněji položené takzvané „Malé lázně“ (obr. 16) mají rozměry 14x14 metrů a jejich vznik a používání se datuje do přelomu 3. a 4. století n. l., popřípadě do samého začátku století 4. Přesná datace je skoro nemožná kvůli tomu, že lázně prošly řadou přestaveb a vznikly na pozůstatcích mnohem starší budovy ještě z ptolemaiovského období. S největší pravděpodobností se jednalo o lázně soukromé.¹⁸⁹ Není jisté, kudy se do lázní vstupovalo, snad přes značně poničený dvůr (1) na západní straně komplexu. Samotné lázně se skládají z pouhých dvou místností – *apodyterion* (2) a místnost s bazénem (3). Funkce poslední místnosti (4) je nejasná, snad se jednalo o lázně pro personál či o latrínu.¹⁹⁰

Obr. 16: Plán „Malých lázní“ (podle Kościuk 2011b, 77).

Obr. 17: Plán „Velkých lázní“ (podle Kościuk 2011b, 82).

¹⁸⁸ Kościuk 2011a, 40.

¹⁸⁹ Usuzuje se tak hlavně kvůli poměrně malým rozměrům lázní. Problémem ovšem je, že k nim nelze s jistotou přiřadit žádný konkrétní dům, ke kterému by mohly patřit. Kościuk 2011b, 81.

¹⁹⁰ Kościuk 2011b, 76-81.

„Velké lázně“ se rozkládají na ploše 15x20 metrů a byly v provozu zhruba ve stejnou dobu jako lázně menší, vznikly však o něco dříve, již koncem 3. století n. l. Skládají se ze tří hlavních částí (obr. 17): vstupovalo se přes dvůr ve tvaru písmene „L“ (1), poté následují samotné lázně (*apodyterion* (2), místnost s 4 malými bazény (3), nádrže na teplou a studenou vodu (4) a s největší pravděpodobností *caldarium* (5)) a na východní straně komplexu se nacházel velký dvůr (6).¹⁹¹

Pokud se alejí sfing posuneme o trochu dále na sever směrem ke karnackému chrámu, dostaneme se do oblasti, která byla v římské době využívána pro průmyslové účely.¹⁹² Byly zde odkryty pozůstatky vinařství, hrnčírských pecí i ubytoven pro sezónní dělníky. Směrem na východ se potom pravděpodobně nacházely vinice.¹⁹³

Vinařství se nacházelo na západ od sfing a tvořily ho tři hlavní části. Nejprve se zde nacházelo *portico*, kde se hrozny třídily, přes něj se potom vstupovalo do lisovny s lisem na víno a dvěma vanami na mytí hroznů, a poslední částí byla zásobní cisterna na uskladnění zásob a na fermentaci produktů.¹⁹⁴

Ještě více na jih od vinařství se nacházelo celkem 6 dlouhých a úzkých domů (3,5x9,65 m) z červených cihel, které sloužily jako ubytovny pro sezónní dělníky, kteří sem přicházeli za prací během období sklizně. Za východní řadou sfing byly každoročně stavěny hrnčírské pece, v nichž se vypalovaly amfory na transport zde vyrobeného vína. Byla zde objevena keramika datovaná do 3. století n. l.¹⁹⁵ Ovšem víno zde bylo vyráběno pravděpodobně ještě i v byzantském období.¹⁹⁶

O něco dále směrem na sever, v místě, kde se alej stáčí směrem k Mutinu chrámu, z ní odbočuje jiná cesta, vedoucí směrem k Nilu. Na její severní straně se v ptolemaiovském období nacházela

Obr. 18: Výrobní vína u aleje sfing (podle Boraik 2013a, 19).

¹⁹¹ Kościuk 2011b, 83-86.

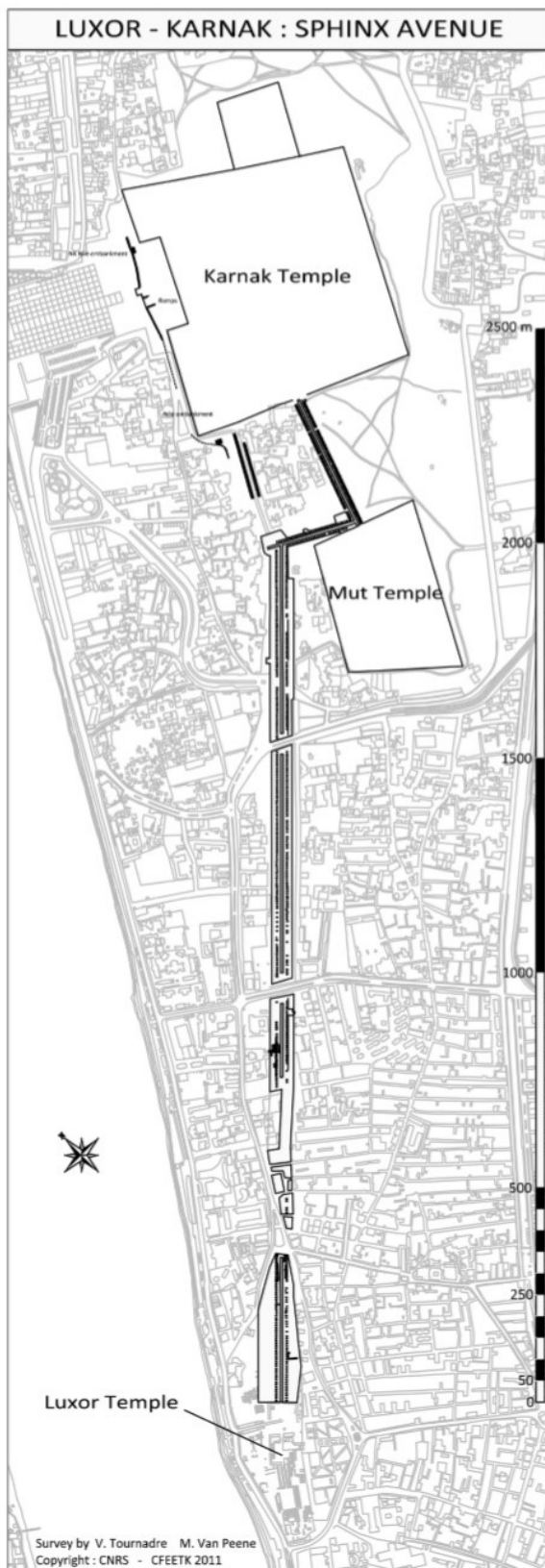
¹⁹² Jedná se o oblast kolem sfing 21 až 43. Boraik 2010, 45-64; Boraik 2013a, 13-32.

¹⁹³ Boraik 2010, 52.

¹⁹⁴ Boraik 2010, 52-54.

¹⁹⁵ Boraik 2010, 55.

¹⁹⁶ Boraik 2013a, 18.

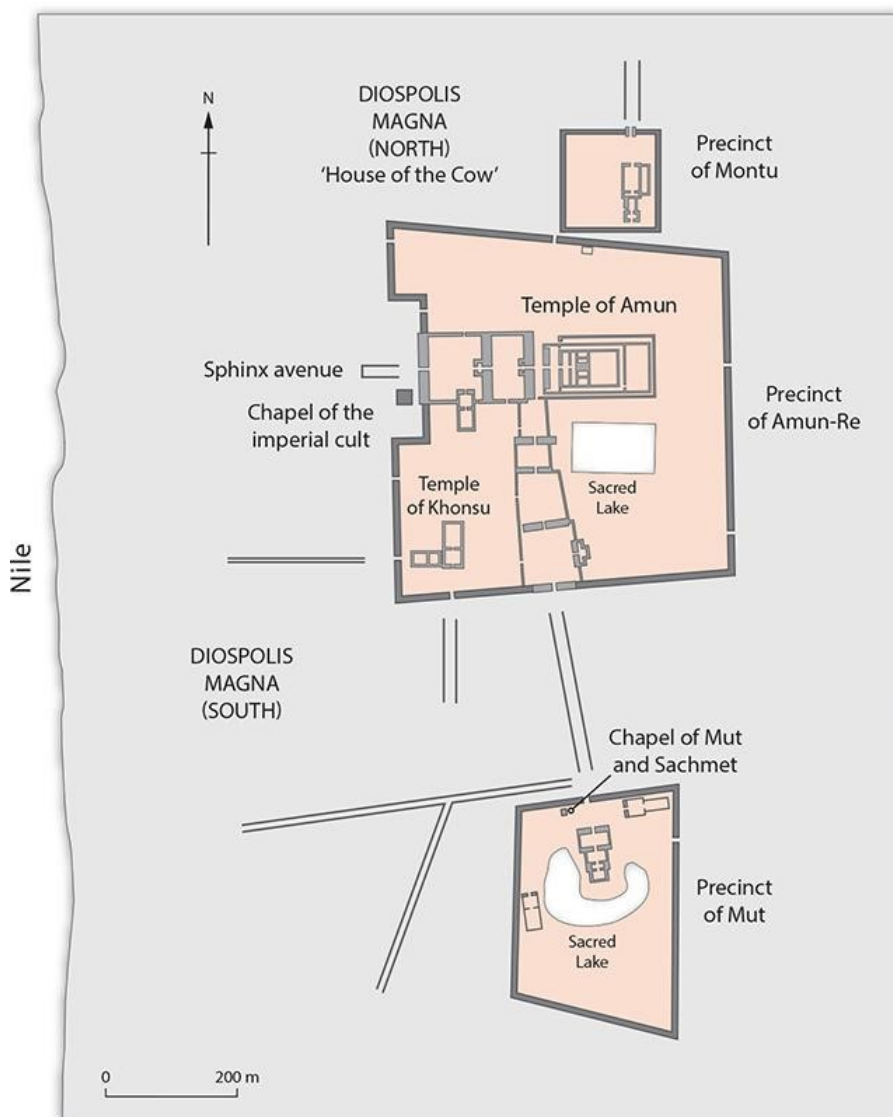
vesnice. Domy z nepálených cihel zde byly postaveny v době, kdy došlo k posunu toku Nilu více na západ a tím na východ od aleje sfing vznikl prostor pro osídlení.¹⁹⁷

Obr. 19: Alej sfing vedoucí mezi karnackým a luxorským chrámem (podle Boraik 2013a, 32).

¹⁹⁷ Boraik 2013a, 27. Bohužel žádné další informace o této vesnici nejsou k dispozici.

3.3.3. Karnak

Hlavní centrum celé thébské oblasti se nacházelo uvnitř a v těsné blízkosti Amonova chrámového okrsku v Karnaku a nazývalo se řecky Diospolis Megalé (či latinsky Magna – Velké Diovo město, Διὸς Πόλις Μεγάλη) a egyptsky *N(i)w.t* (*N(i)w.t-rsy.t*, *N(i)w.t-n-Īmn*) – Město (Jižní Město, Amonovo Město). Z egyptského názvu vychází i koptská verze NH či NE.¹⁹⁸ V pozdějších dobách se místo nazývalo Kastron Diospolis, z čehož se v 17. století stal dnešní Karnak (neboli „opevněné město“).¹⁹⁹

Obr. 20: Dvě hlavní centra osídlení se nacházela na sever a na jih od karnackého chrámu. (podle Bagnall – Rathbone 2004, 187).

¹⁹⁸ <https://www.trismegistos.org/place/576> (navštíveno 17.06.2019).

¹⁹⁹ Vandorpe 1995, 211.

3.3.3.1. *Diospolis Magna v písemných pramenech*

I přesto, že máme z thébské oblasti z daného období poměrně dost textů, je pro nás rozvržení Diospolis Magna a jeho administrativní rozdělení pořád záhadou. Jednotlivé čtvrtě (λαύραι – *laurai*)²⁰⁰ jsou sice na papyrech i ostrakách zmiňovány často, ale většinu z nich se dodnes nepodařilo přesně lokalizovat.²⁰¹ Je také důležité zmínit, že *laurai* tvořily jak domy, tak i k nim příslušející zemědělské pozemky, termín tedy nemá dnešní čistě urbánní význam a Diospolis nebylo tvořeno čistě kompaktní zástavbou městského typu.²⁰² To je možná také jeden z důvodů, proč Strabón píše o vesnicích.²⁰³

Problémem je, že archeologické kontexty z ptolemaiovského a římského období jsou hlavně u starších výzkumů často buď špatně nebo dokonce vůbec zdokumentované kvůli dřívějšímu nezájmu egyptologů o tato období, případně nejsou dochovány, jelikož byly v minulosti odtěženy jakožto hnojivo. Navíc velká část ostrak v evropských sbírkách pochází z 19. či počátku 20. století právě od sebachýnů, tedy jsou bez nálezových okolností.²⁰⁴

V ptolemaiovské době bylo město rozděleno dvě hlavní části, které od sebe odděloval velký Amonův chrám. Na severu²⁰⁵ se nacházela čtvrť s názvem *T3-ḥw.t-n-p3-ih.t*,²⁰⁶ neboli „Chrám/Dům krávy“. Řecká verze jména zněla Χρυσόπολις²⁰⁷ (Chrysopolis).²⁰⁸ Druhá čtvrť potom ležela na jih od chrámu a byla přepůlena Chonsuovým dromem. Z textů se dozvídáme, že ležela západně od chrámu Chonsu – Hérakla, severně od cesty vedoucí z chrámu Mut – Héry směrem k Nilu a jižně od dromu chrámu Opet – Deméter.²⁰⁹ Víme také o existenci čtvrti „Harém božské uctívачky“, není ovšem jasné, jestli se jedná o třetí čtvrť nebo pouze jiné označení pro Dům krávy.²¹⁰

²⁰⁰ Doslova znamená „ulice“ nebo „cesta“, ale v kontextu Diospolis Magna se překládá stejně jako *amphodon*, tedy jako „městská čtvrť“. Heilporn 2009, 38.

²⁰¹ Heilporn 2009, 33.

²⁰² Heilporn 2009, 40-41; Łajtar 2012, 176.

²⁰³ Strabón 17,1.46.

²⁰⁴ Heilporn 2009, 34.

²⁰⁵ Na sever od Amonova chrámu a západně od chrámu Moncuova, tedy v dnešní oblasti Karnak – sever.

²⁰⁶ Toponymum se objevuje například na smlouvě o odstoupení od koupi domu z roku 181 př. n. l. P. BM Andrews 10 [10723] 1.3. <https://www.trismegistos.org/text/2755> (navštíveno 07.08.2019). Andrews 1990, 42-43, pl. 28, 30, 32.

²⁰⁷ Objevuje se například na P. Lond. 3 p. 2-3 no. 1200 1.6-7 z roku 209 př. n. l. <https://www.trismegistos.org/text/5900> (navštíveno 07.08.2019). Kenyon – Bell 1907, 2-3.

²⁰⁸ Heilporn 2009, 37; Łajtar 2012, 176; Vandorpe 1995, 212.

²⁰⁹ Pestman 1993, 385-400.

²¹⁰ Heilporn 2009, 37.

Z římské doby máme dochováno podstatně více jmen městských čtvrtí.²¹¹ Nejlépe doložená je čtvrť Χάραξ (Chárax).²¹² Také velmi dobře doložená je čtvrť jménem Ἀγοραί (Agorai).²¹³ Ta byla rozdělena na severní (Agorai Borra) a jižní (Agorai Notou) část, ty ovšem byly v roce 131 n. l. spojeny dohromady pod názvem Dvě Agory, či pouze Agory. V roce 193 n. l. došlo k dalšímu rozdělení, tentokrát na 3 části, které byly rozlišované číslem (Agorai (1), Agorai 2, Agorai 3).²¹⁴ Ὠφειῖον či Ὠφειῖον (Ophieu)²¹⁵ byl snad původně nezávislou vesnicí, takto je aspoň uveden na trojjazyčné stéle C. C. Galla z roku 29 n. l. K jeho integraci mezi městské čtvrti Diospolis tedy asi došlo až později. I poté si ale uchoval určitou míru odlišnosti.²¹⁶ Dalšími čtvrtěmi jsou Νότος (Nótos), Νότος καὶ Λιβός/Λίψ (Nótos kai Libos či Líps), Βορρᾶς (Borrás) a Νότος καὶ Ἀπηλιώτης (Nótos kai Apeliótes), ovšem poslední dvě jsou doloženy jen velmi málo a je tudíž nejisté, jestli se opravdu jedná o samostatné části města.²¹⁷

Jak již bylo zmíněno, přesná poloha *laurai* je neznámá, některé z lépe známých čtvrtí se ale můžeme pokus alespoň přibližně lokalizovat. Původ jména Ὠφειῖον se odvozuje podle staroegyptského jména pro Luxor *Ip.t-rsj.t* a s tím spojeného jména božstva *Amenophis (Imn-n-Ip.t* – Amon v Luxoru).²¹⁸ Navíc sufix -ῖον je velmi častý právě u chrámů, tudíž je pravděpodobné, že tato čtvrť se nacházala někde mezi Karnakem a Luxorem, možná blíže k luxorskému chrámu.²¹⁹ Máme ovšem doklady²²⁰ i pro existenci Apis/Ipj na západním břehu Nilu někde poblíž Medínet Habu. Je tedy možné, že existovala dvě různá místa s velmi podobným jménem.²²¹

Co se týče polohy dalších čtvrtí, Nótos a Nótos kai Líps se většinou umísťují na jih a jihozápad od Amonova chrámu,²²² i když někteří druhou zmíněnou spíše lokalizují na západní břeh.²²³ Většina ostrak s toponymem Chárax pochází z oblasti Karnak – sever, tedy z oblasti bývalého Domu krávy.²²⁴ Lokalizace Ἀγοραί je nejproblematičtější. Podle názvu se zdá, že by tato oblast

²¹¹ Alston 2002, 132-134; Łajtar 2012, 176; Vandorpe 1995, 212.

²¹² <https://www.trismegistos.org/place/2983> (navštíveno 07.08.2019). Otto 1952, 43; Palme 1989, 126.

²¹³ <https://www.trismegistos.org/place/3101> (navštíveno 07.08.2019). Palme 1989, 125-129.

²¹⁴ Alston 2002, 134; Heilporn 2009, 41.

²¹⁵ <https://www.trismegistos.org/place/2985> (navštíveno 07.08.2019). Trismegistos ztotožňuje toto místo přímo s Luxorem, ale tato identifikace není úplně jistá (viz níže).

²¹⁶ Heilporn 2009, 42.

²¹⁷ Alston 2002, 134; Heilporn 2009, 42-43; Worp 1989, 45.

²¹⁸ Heilporn 2009, 54-55.

²¹⁹ Heilporn 2009, 57; Vandorpe 1995, 218-219.

²²⁰ V koptské době se zde nacházela vesnice s názvem απε/απн. Vandorpe 1995, 219.

²²¹ Heilporn 2009, 55, 58.

²²² Přesnou polohu však určit nelze. Heilporn 2009, 64.

²²³ Łajtar 2012, 176.

²²⁴ Heilporn 2009, 66-67.

měla být srdcem metropole a v tomto případě by se nabízelo umístění někde u vstupu do chrámu, kam byly často umísťovány veřejné vyhlášky či císařská nařízení.²²⁵ Ovšem pokud chápeme jméno v obecnějším významu „tržiště“, je potom možné umístit Ἀγοραί v podstatě kamkoliv.²²⁶ Nedávno však byla objevena 3 zatím nepublikovaná ostraka s tímto toponymem mezi dromem a ptolemaiovskými lázněmi, což by svědčilo pro umístění Ἀγοραί západně od Karnaku.²²⁷

3.3.3.2. Archeologické doklady osídlení

Osídlení uvnitř a v těsné blízkosti karnackého chrámu máme doloženo od Prvního přechodného období až do pozdní antiky. Obydlí se od kamenné monumentální architektury odlišují snadno díky použitému materiálu – sekulární stavby jsou z cihel, hlavně těch nepálených. Objevují se tu dva druhy sídel: sídla spojená s činností chrámu (domy kněžích, skladiště, chrámové dílny...) a sídla civilní, patřící k Diospolis. Jelikož ale oba druhy osídlení vypadají v podstatě stejně, je leckdy nemožné je od sebe odlišit.²²⁸

Jak již bylo zmíněno, většina domů byla z nepálených cihel z nilského bahna, cihly pálené se potom častěji začínají objevovat v římské době. Cihly a jejich rozměry nebyly v jednotlivých obdobích unifikované, navíc docházelo často ke znovupoužití materiálu ze starších staveb, tudíž nejsou vhodným materiálem pro dataci staveb. Kámen se používal jen zřídka a pouze na určité prvky stavby, nejčastěji na zárubně či prahy dveří, rámy úzkých oken a výjimečně do základů. Zastřešení, dveře, okenice a schodiště bývaly ze dřeva. Podlahy byly většinou z udusané hlíny, občas se objevuje kamenná dlažba (hlavně pískovcová) v prostoru, kde se vařilo.²²⁹ Příprava jídla většinou probíhala na otevřeném dvoře. Ten se nacházel na straně domu, často hned za vstupními dveřmi. Centrální dvůr je méně častý.²³⁰ Velká část domů měla schodiště, a proto se předpokládá, že byly vícepatrové,²³¹ ale v některých případech mohly schody vést pouze na střechu, která často sloužila ke spaní. Některé domy byly podsklepené.²³²

²²⁵ Blyth 2006, 233.

²²⁶ Například na východ od Amonova chrámu či severně od Chárax... Heilporn 2009, 68-69.

²²⁷ Boraik – Fournet et al. 2017, 248.

²²⁸ Millet – Masson 2011, 1.

²²⁹ Toto je časté například v Kněžské čtvrti. Millet – Masson 2011, 7.

²³⁰ Lauffray 1995, 311-335.

²³¹ Nejčastěji se hovoří o dvou až třech patrech. Alston, 2002, 53.

²³² Alston, 2002, 53; Millet – Masson 2011, 7.

Kněžská čtvrť na východním břehu posvátného jezera

Civilní cihlová architektura byla v egyptských chrámech badateli poměrně dlouho ignorována, v Karnaku byly první takovéto stavby prozkoumány až v roce 1970.²³³ Jedná se o takzvanou Kněžskou čtvrť na východním břehu posvátného jezera. Toto místo bylo kontinuálně osídleno po skoro celé první tisíciletí př. n. l., od Třetího přechodného období až do doby ptolemaiovské.²³⁴ Byly zde identifikovány celkem tři fáze osídlení, nejstarší z Třetího přechodného období, prostřední z Pozdní doby, ze které tu bylo objeveno celkem devět (I-IX) domů. Místo bylo ale postupně opouštěno a za druhé perské nadvlády celá oblast vyhořela. Na počátku doby ptolemaiovské (nebo na úplném konci Pozdní doby) došlo k obnově a reorganizaci prostoru a místo bylo znovu osídleno. Z této poslední fáze zde máme doloženo 10 domů, v literatuře označovaných písmeny A-J. Zde nalezený materiál se datuje hlavně do 3. – 2. století př. n. l., pár předmětů pochází ale už i ze století čtvrtého.²³⁵

Ptolemaiovskou fázi (obr. 21) identifikoval J. Lauffray²³⁶ při záchranném výzkumu v roce 1971. Postupně byly vykopány domy A až H, dva zbývající domy (I, J) dále na jihu byly objeveny až při obnoveném výzkumu v letech 2001-2006.²³⁷

Domy mají téměř čtvercový půdorys a nemají mezi sebou žádné společně sdílené zdi. Jsou z nepálených cihel, které jsou uvnitř místností omítnuté vápnem, zvenku jsou stěny upraveny pískováním.²³⁸ Ulice mezi domy jsou různě široké, občas slepé, mezi domy C, D a F tvoří malé náměstíčko. Cesta vedoucí mezi domy a posvátným jezerem nesla jméno „Ulice kněžských domů“.²³⁹

Nejlépe dochovaný je dům D (obr. 22). Má rozměry 10,75 x 8,8 m, vstupovalo se do něj od jihu ze slepé uličky. Zdi jsou dochovány až do výše 1,85 m na podlahu domu a celé 3 metry, pokud měříme od základů.²⁴⁰ Dům C (obr. 23) má čtvercový půdorys o délce stran zhruba 8,8 m. Jednalo se pravděpodobně o dům a dílnu řemeslníka (stejně jako v případě domu B, který má ostatně s domem C velmi podobnou dispozici). Velmi dobře se zde dochoval vstup do domu, částečně jsou pořád in situ i kamenné zárubně dveří (obr. 24).²⁴¹

²³³ Anus – Sa'ad 1971, 238 uvádí, že byli první, kdo v Amonově karnackém chrámu odhalili existenci soukromých příbytků; Masson 2007, 594.

²³⁴ Masson 2016b, 149.

²³⁵ Masson 2016a, 25-26.

²³⁶ Publikováno Lauffray 1995.

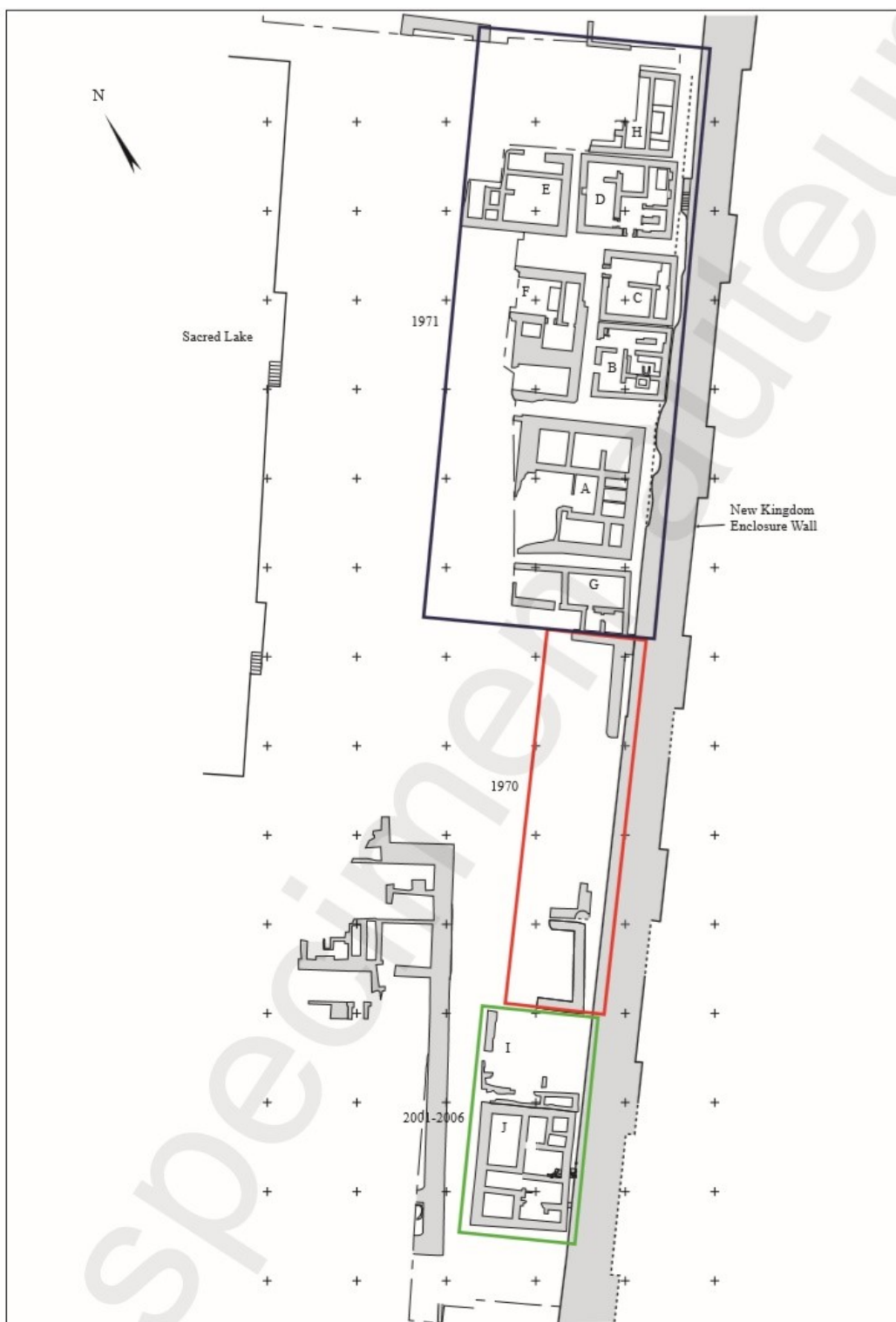
²³⁷ Masson 2016b, 149.

²³⁸ Lauffray 1995, 304.

²³⁹ Lauffray 1995, 306, 313.

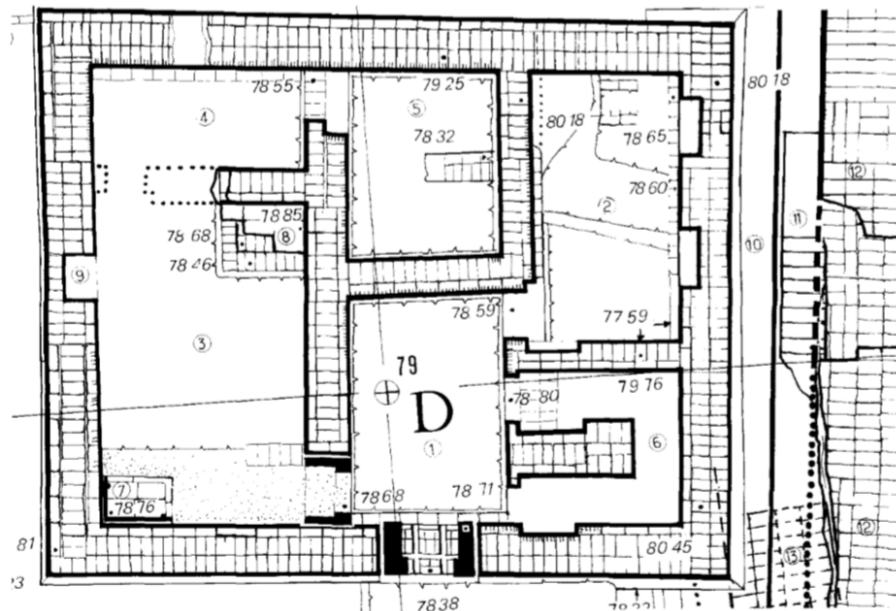
²⁴⁰ Lauffray 1995, 321-326.

²⁴¹ Lauffray 1995, 316-321.

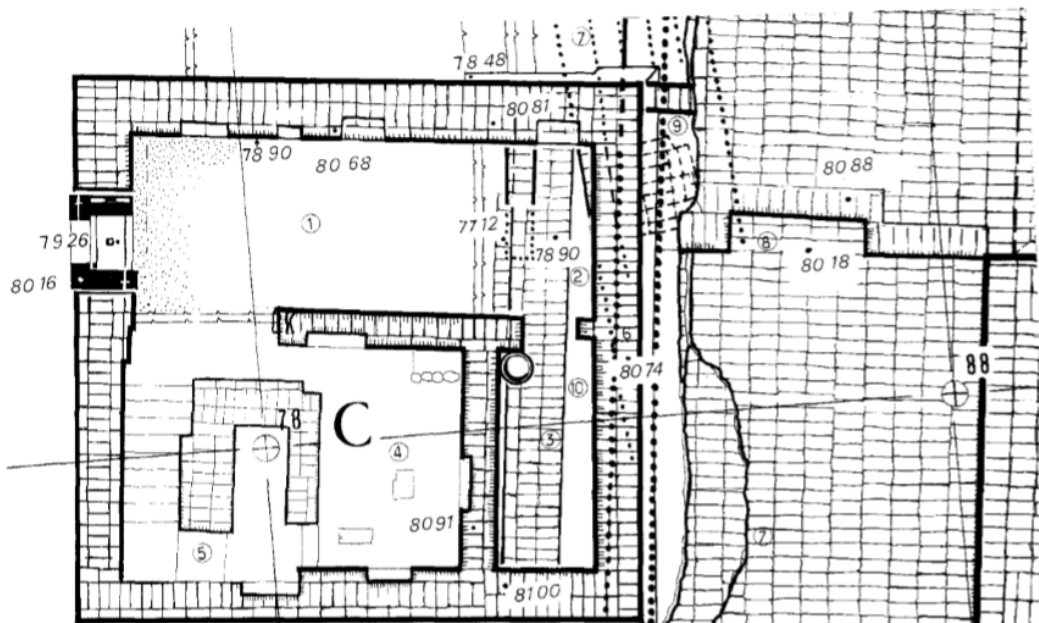

Obr. 21: Plán kněžské čtvrti v ptolemaiovském období. Tmavě modrá oblast (domy A-H) byla vykopána v 70. letech J. Lauffrayem, zelená oblast (domy I, J) byla objevena při výzkumech CFEETK v letech 2001-2006. Červeně ohraničená oblast byla kopána P. Anusem a R. Sa'adem v roce 1970. Zde se bohužel ptolemaiovský horizont nepodařilo zachytit. (Podle Masson 2016b, 157.)

Největší je dům A (obr. 25) s rozměry 14 x 15 metrů. Jeho jihozápadní část je bohužel zničená. Na západní straně má dům velmi silné základové zdivo (2,15 m) neboť se nachází hned u svahu k posvátnému jezeru a hrozilo tudíž nebezpečí sesuvu.²⁴²

Obr. 22: Plán domu D (podle Lauffray 1995, 323).

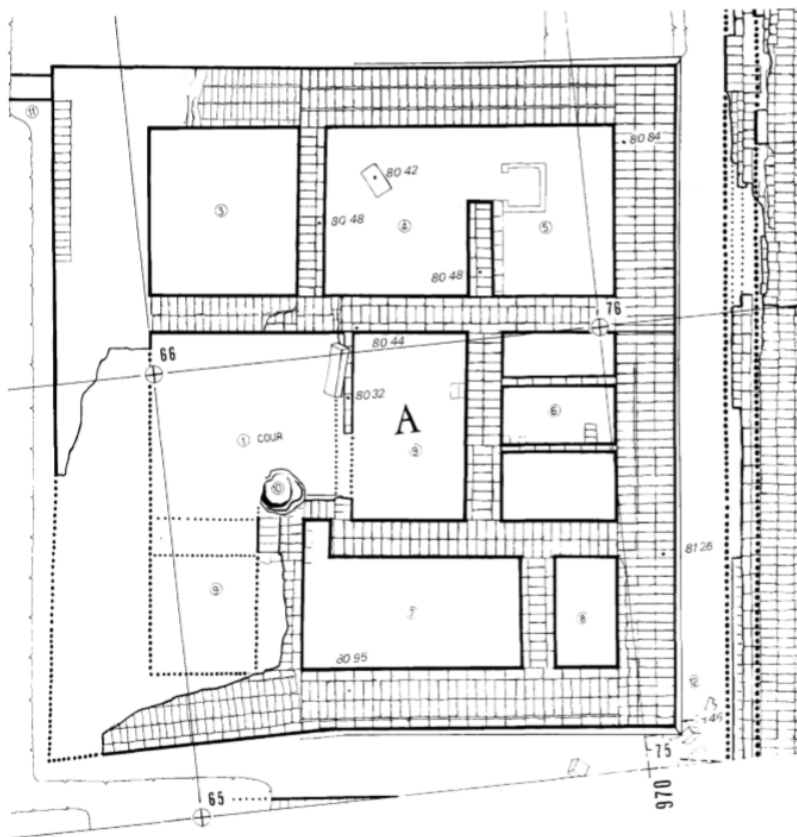

Obr. 23: Plán domu C (podle Lauffray 1995, 317).

²⁴² Lauffray 1995, 311-313.

Obr. 24: Vstup do domu C s částečně dochovanými dveřními zárubněmi (podle Lauffray 1995, pl. II).

Obr. 25: Plán domu A (podle Lauffray 1995, 312).

Osídlení u kaple Usira Wennefera Neb džefau

Od roku 2000 provádí CFEETK výzkum takzvaných usirovských kaplí ležících severně od velké sloupové síně Amonova chrámu. Jedna z těchto kaplí je zasvěcena Usirovi Wennefer Neb džefau (neboli pánovi zásob; obr. 26).²⁴³ Zde, u jihovýchodního rohu kaple (obr. 27), se v sezóně 2008-2009 podařilo odkrýt mincovnu z ptolemaiovského období.²⁴⁴ Že jde o mincovní dílnu, bylo jasné díky nálezům pecí, strusky, mincí a forem na jejich výrobu. Většina mincí pochází z ptolemaiovské série 7, ražené mezi lety 163-115 př. n. l., ale našlo se zde i pár mincí staršího data (série 3-6).²⁴⁵ Kromě mincí se zde možná vyráběly i jiné malé kovové předměty, byly zde objeveny železné a měděné figurky či jejich fragmenty a různé formy.²⁴⁶

Obr. 26: Kaple Usira Wennefera neb Džefau, foto z roku 2017 (podle Abd El-Sattar – C. Thiers, 2018, 29).

Mincovna ale není jediným zajímavým nálezem z okolí této kaple. Mezi severovýchodním rohem Usirovy svatyně a Ptahovou cestou byla v sezóně 2015-2016 objevena ohromná platforma (obr. 28) s několika vrstvami osídlení. Horní vrstvu tvoří osídlení z 1. a 2. století n. l., pod níž se nachází hned tři vrstvy z doby ptolemaiovské (3.-1. století př. n. l.).²⁴⁷

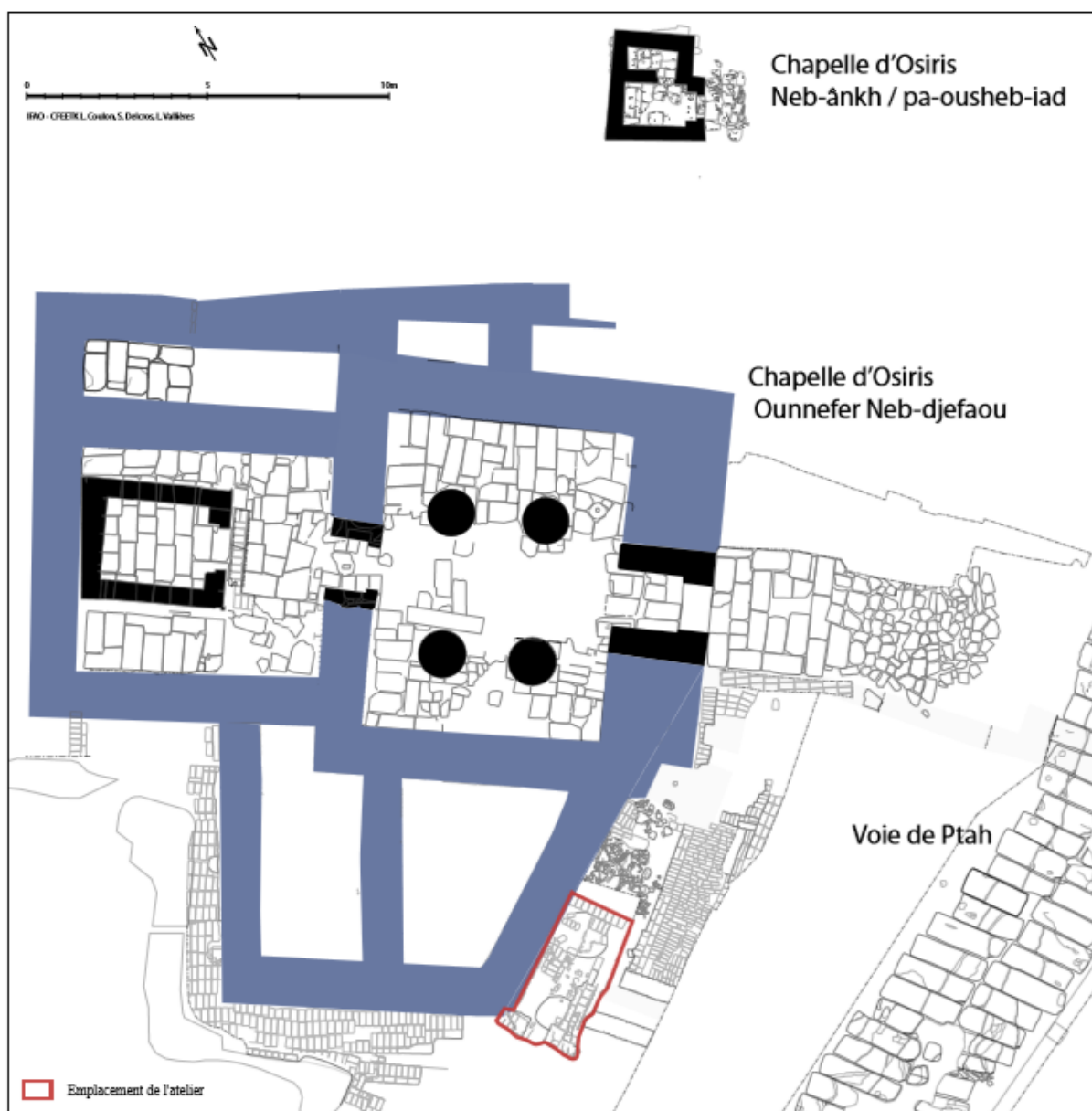
²⁴³ Kaple byla založena v 26. dynastii za vlády Ahmose II Amonovou božskou manželkou Anchesneferibre. Coulon – Hallmann – Payraudeau 2018, 283.

²⁴⁴ Faucher – Coulon – Frangin – Giorgi 2011, 143.

²⁴⁵ Faucher – Coulon – Frangin – Giorgi 2011, 155-160. Mince mají průměr 30 mm a zdobí je z jedné strany hlava Dia-Amona a z druhé dvojice orlů a roh hojnosti.

²⁴⁶ Coulon – Giorgi 2015, 41.

²⁴⁷ Giorgi 2017, 34; Abd El-Sattar – C. Thiers, 2018, 32.

Obr. 27: Mincovní dílna z 2. století př. n. l. se nacházela mezi jihovýchodní zdí Usirova okrsku a Ptahovou cestou, vedoucí od Amonova chrámu k chrámu boha Ptaha (podle Faucher – Coulon – Frangin – Giorgi 2011, 149).

Ve východní části této platformy se nachází dobře dochovaný obytný prostor s řadou artefaktů z římské doby. Mezi jinými velké množství velmi dobře dochované keramiky, mince z 1. století n. l. či ostrakon se stvrzenkou za platbu daně z doby císaře Antonia Pia.²⁴⁸ Bohužel i přes hojné množství nálezů máme o této oblasti jen málo informací, neboť byly tyto vrstvy poničeny v 19.

²⁴⁸ Giorgi 2017, 35-36.

století při čištění a restauračních pracích na Ptahově cestě a kapli.²⁴⁹ Co se týče ptolemaiovských vrstev, bylo objeveno několik struktur z nepálených cihel s podlahou z udusané hlíny, keramika převážně místní produkce ze 3. až 1. století př. n. l. a mince. Zajímavý je především objev vzácné stogramové mince ražené mezi lety 261-220. Jedná se jediný exemplář této mince v Karnaku.²⁵⁰

Obr. 28: „Platforma“ tvořená ptolemaiovskými a římskými vrstvami osídlení (podle Abdel Aziz – Thiers 2016, 34).

Obr. 29: Raně římská keramika z platformy v severovýchodním rohu kaple (podle Abdel Aziz – Thiers 2016, 35)

Obr. 30: Poloha platformy vůči vstupu do Usirovy kaple (podle Abdel Aziz – Thiers 2017, 34).

²⁴⁹ Abd El-Sattar – C. Thiers, 2018, 33.

²⁵⁰ Abd El-Sattar – C. Thiers, 2018, 33-40.

Osídlení kolem Ptahova chrámu

Chrám boha Ptaha ležící severně od velkého Amonova chrámu založil v Nové říši Thutmose III., ale starší chrám toho samého boha zde stával již dříve, nejpozději určitě v 17. dynastii.²⁵¹ Původně se nacházel mimo ohradní zeď Karnaku, do komplexu byl začleněn až se stavbou nové ohradní zdi ve 30. dynastii.²⁵² Nové výzkumné práce, které zde provádí od roku 2008 CFEETK odhalily řadu dokladů osídlení tohoto chrámového okrsku od ptolemaiovského období až do pozdní antiky.²⁵³

Nejvýznamnějším nálezem z ptolemaiovské doby je nepochybně cihlová pec (obr. 32) objevená jižně od chrámu (obr. 31) mimo hlavní posvátný okrsek. Nejednalo se tedy již o posvátnou půdu, ale o místo pro život spojený s chodem chrámu. Z pece se dochovalo 12 řad cihel. Má lehce trapezoidní tvar, zadní strana měří 0,8 m, strana přední 1 m a boky 0,9 m. Bohužel není úplně jisté, k čemu pec sloužila, neboť odsud nejsou žádné průkazné nálezy předmětů.²⁵⁴ Podle porovnání s okolními vrstvami se datuje do druhé poloviny 2. století př. n. l.²⁵⁵

Jinak bohužel z doby ptolemaiovské mnoho dokladů o osídlení nemáme,²⁵⁶ mnohem výraznější je horizont z doby po uzavření chrámu, tedy ze 4.-5. století n. l. Tehdy došlo k posunu funkce místa z chrámové domény s řemeslnými dílnami a skladišti sloužícími pro účely chrámu na civilní prostor s obytnými domy.²⁵⁷

Osídlení se koncentrovalo v jižní, a hlavně východní části komplexu uvnitř jeho ohradních zdí, které ale byly postupně ztenčovány, jednak kvůli stavebnímu materiálu a pak také proto, aby se zvětšil obyvatelný prostor, který nakonec stejně nebyl dostačující a několik staveb stojí již mimo něj.²⁵⁸

Osídlení východně od Ptahova chrámu (Obr. 33), se rozkládá na ploše zhruba 1500 m² a tvoří ho budovy velmi rozdílných velikostí, dokládající výraznou sociální hierarchizaci obyvatel.²⁵⁹ Největší z budov zabírá plochu celých 275 m² pro obytnou část tvořenou zhruba 10 místnostmi a dalších 190 m² pro ekonomické zázemí o 13 místnostech s 11 sily.²⁶⁰ Dům je datován do 4.

²⁵¹ Thiers – Zignani 2011, 20.

²⁵² Thiers – Zignani 2013, 493.

²⁵³ Durand 2015b, 17.

²⁵⁴ Dle tvaru se určitě nejednalo o pec na chléb, na soukromou domácí pec je moc veliká a na výpal keramiky zase moc malá, předpokládá se tudíž, že mohla sloužit k tavení kovů. Durand 2015a, 187.

²⁵⁵ Durand 2015a, 181-186.

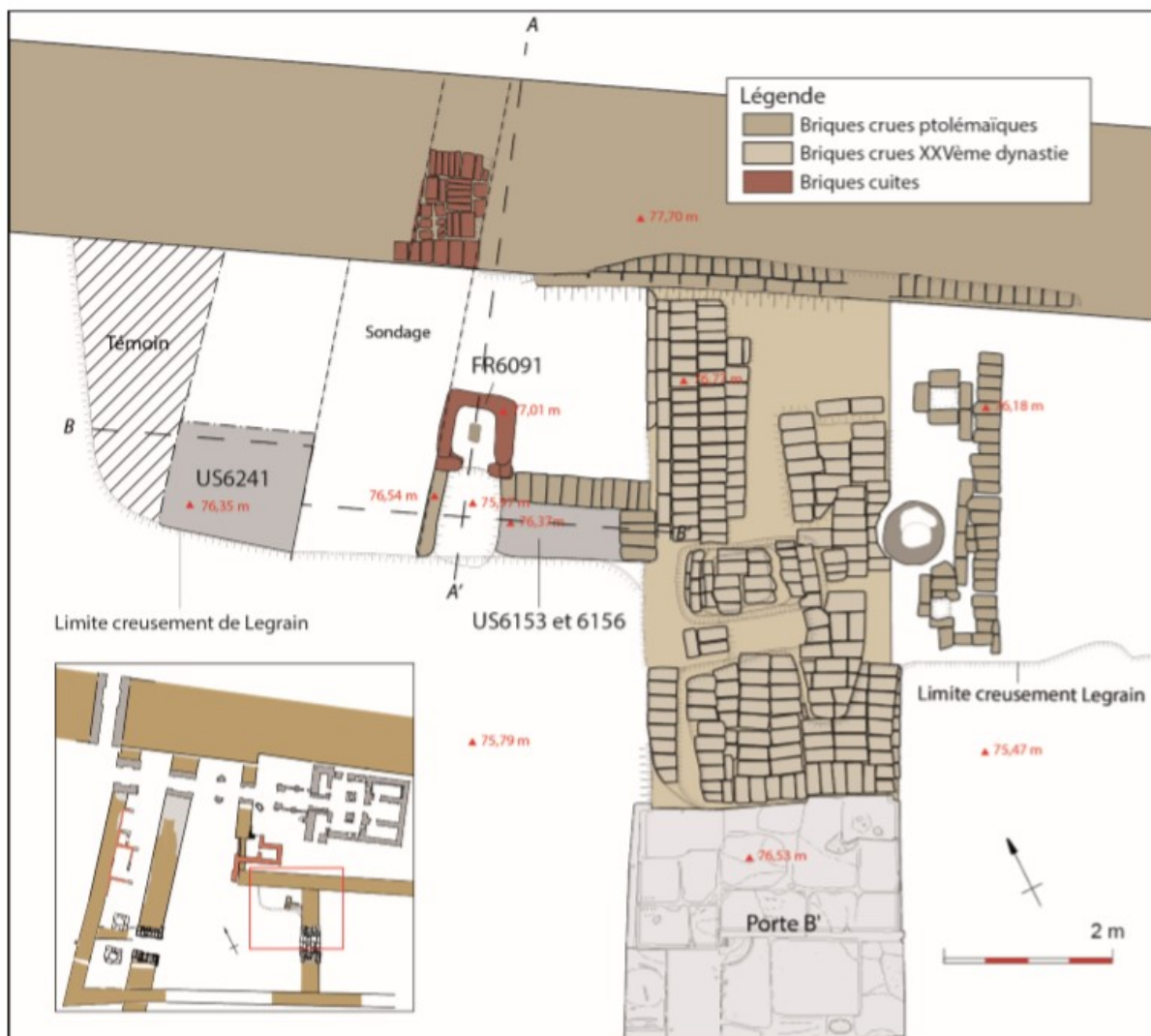
²⁵⁶ Výjimkou je pouze sektor 9b zhruba 30 m jižně od Ptahova komplexu, v místech kudy v Nové říši vedla původní ohradní zeď Amonova chrámu. Zde byla objevena dílna z ptolemaiovské doby, vyrábějící snad fajánsové korálky. Charlaux – Abady – Durand – Nasseh 2016, 12; Charlaux – Durand et al. 2017, 109.

²⁵⁷ Charlaux – Durand et al. 2017, 116.

²⁵⁸ Charlaux – Nasseh 2017, 11.

²⁵⁹ Durand – Ali al-Abady – Nasseh 2018, 17.

²⁶⁰ Durand – Ali al-Abady – Nasseh 2018, 9-11.

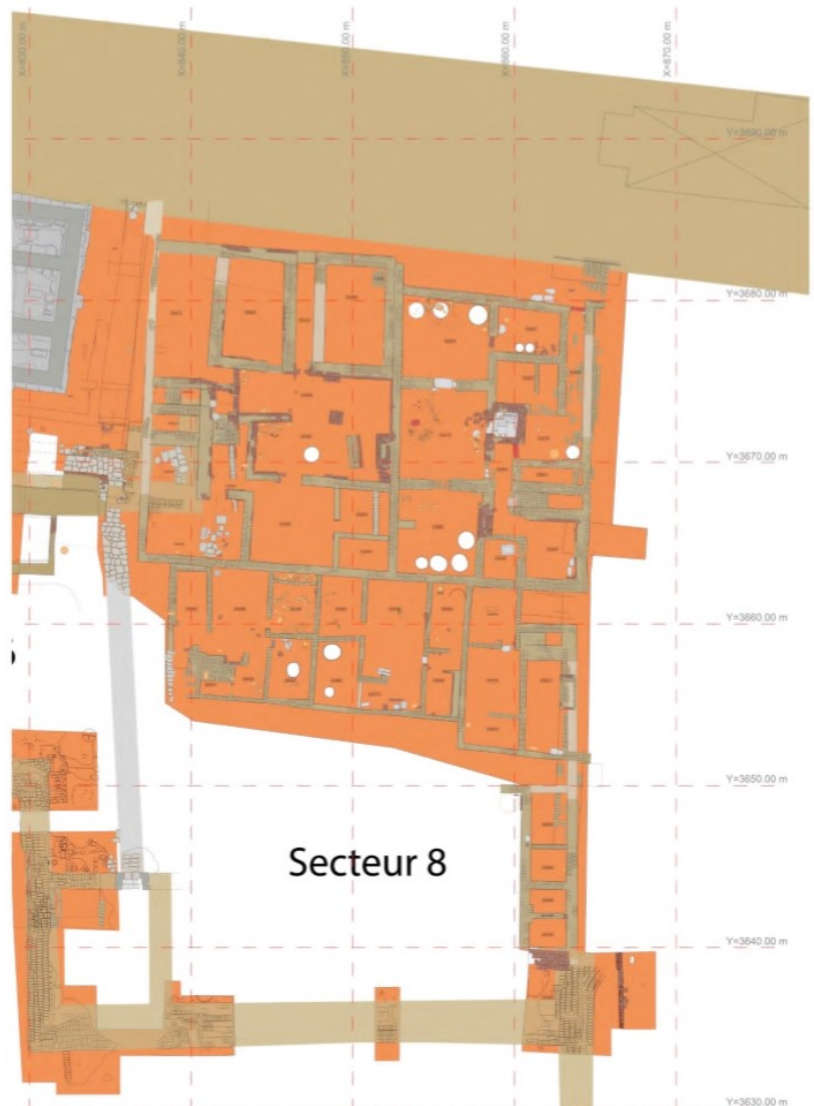
Obr. 31: Cihlová pec z ptolémaiovské doby se nachází jižně od Ptahova chrámu, u zdi oddělující sakrální část od zbytku okrsku (podle Durand 2015a, 182).

Obr. 32:
Fotografie
ptolémaiovské
pece (podle
David 2016,
63).

století n. l.²⁶¹ Na jih od této vily byly odkryty 3 menší obytné domy, z nichž 2 mají skoro stejné dispozice: centrální dvůr, který ze všech stran obklopují malé místnosti. Dva větší domy mají rozlohu 70 m², třetí dům je o něco menší, zhruba 60 m². V oblasti se nachází ještě další domy, které ovšem zatím nebyly úplně odkryty.²⁶²

Další stavbou z pozdní antiky je takzvaný „Římsko-byzantský“ dům ležící u Šabakovy brány do Ptahova komplexu. Tento dům musel být částečně rozebrán kvůli výzkumům výše zmíněné brány a ohradní zdi, ale ještě předtím byl důkladně zdokumentován.²⁶³ Jedná se o dvoupokojovou stavbu se vstupem ze severu přes dochovaný kamenný práh. Dům (obr. 35) byl částečně postaven ze znovupoužitých bloků z faraonského období. Zdi jsou z velké části z pálených cihel s výplní z hlíny a cihel nepálených, severovýchodní a jihovýchodní roh budovy jsou zesíleny žulovým a vápencovým kamenným blokem.²⁶⁴ Bohužel se nenašly nálezy, které by nám napověděly, jaká přesně byla funkce této stavby.²⁶⁵

Obr. 33: Takzvaná „Byzantská čtvrť“ ležící ve východní části Ptahova okrsku. V severní části čtvrti se nachází velká vila zabírající prostor skoro 400 m², pod ní potom tři menší domy (podle Abd El-Sattar – Thiers 2018, 10).

²⁶¹ Datace je možná mimo jiné díky stojanu na nádoby nalezenému před skladištěm, na kterém jsou jak křesťanské kříže, tak i pohanské motivy (sluneční kotouče s urey). Durand – Ali al-Abady – Nasseh 2018, 15.

²⁶² Durand – Ali al-Abady – Nasseh 2018, 16-17.

²⁶³ Karar – Thiers 2014, 15.

²⁶⁴ Thiers 2012, 19.

²⁶⁵ Durand 2015b, 17.

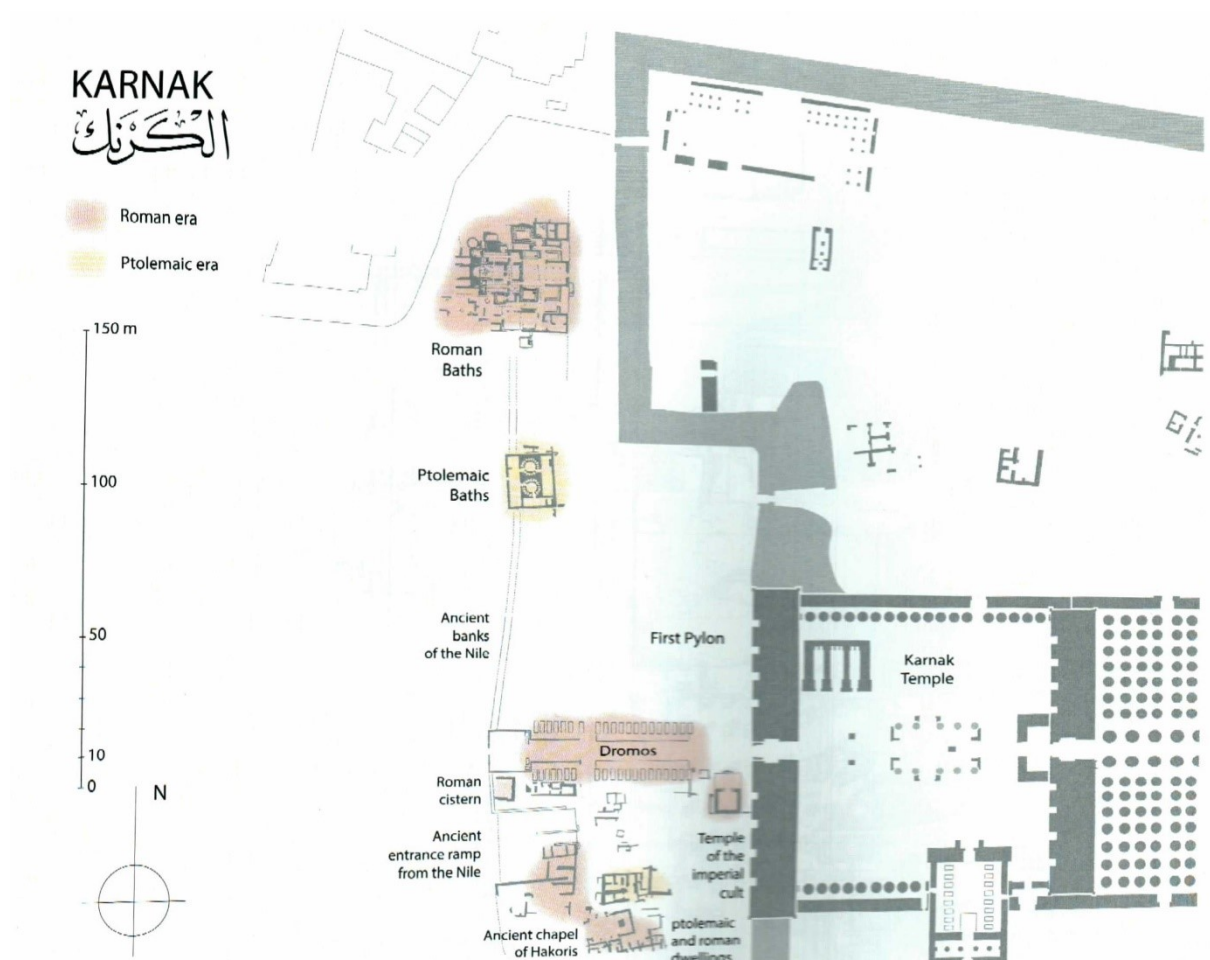

**Obr. 34: Pohled na severní část takzvané „Byzantské čtvrti“
(podle Abd El-Sattar – Thiers, 2018, 9.**

**Obr. 35: „Římsko-byzantský“ dům ležící u Šabakovy brány (podle Boraik – Thiers
2012, 19).**

Oblast před Amonovým chrámem

Obr. 36: Plán prostranství před západní stranou karnackého chrámu (podle Boraik – Fournet et al. 2017, 251).

Prostor pro osídlení mezi I. pylonem Amonova chrámu a Nilem vznikl díky migraci Nilu směrem na západ.²⁶⁶ Dle nálezů zde bylo nejstarší osídlení snad již v Pozdní době,²⁶⁷ ale na významu oblast získala až v dobách následujících.

Dle nálezů mincí víme, že osídlení zde začíná vznikat koncem 3. století př. n. l., ale vrcholu dosahuje ve století druhém. Nejvíce nalezených mincí totiž pochází z ptolemaiovských ražeb 6 a 7, které byly vyráběny v letech 195-150 a 150-155 př. n. l. Nálezy mincí mladšího data jsou vzácné.²⁶⁸ V první fázi osídlení koncem 3. a počátkem 2. století vznikají v severní části oblasti lázně typu *tholos*, jižně od *dromu* se osídlení koncentruje kolem Hakorovy kaple. Ve druhé

²⁶⁶ Více kapitola 3.3.1.

²⁶⁷ Boraik – Naguib 2013, 130.

²⁶⁸ Redon – Faucher 2015, 128.

polovině 2. století jsou lázně opuštěny, na jejich místě vznikají soukromě domy. Na jihu dochází k požáru kaple a okolí. Osídlení se rozrůstá, zastavěny jsou i přístavní rampy. V roce 120 př. n. l. je na čas opuštěn sektor s lázněmi.²⁶⁹ Tuto událost dokládá nález zapomenutého pokladu – nádoby s 316 bronzovými mincemi.²⁷⁰ Na přelomu 2. a 1. století je oblast lázní znovu osídlena, budovy jsou natěsnány mnohem blíže k sobě. Na jihu možná dochází k dalšímu požáru, je zde také objeveno několik zakopaných pokladů (AK 19, AK 334), což značí neklidné období.²⁷¹ Hakorova kaple je obnovena, ale již pravděpodobně není funkční. Z výše nastíněného je zřejmé, že *dromos* rozdělával osídlení před chrámem na dvě různé oblasti s na sobě nezávislým vývojem. Krátké opuštění osídlení severní části nelze přiřadit k žádné známé historické události, požár a opouštění sídel na jihu by snad mohlo souviset s údajným zničením Théb po revoltě v roce 88 př. n. l., o němž píše Pausánias,²⁷² ale v severní části žádné takovéto doklady nemáme, což Pausániovo tvrzení trochu popírá.²⁷³

Domy z tohoto období jsou z nepálených cihel, ovšem vzhledem k tomu, že procházely častými úpravami a přestavbami, lze jejich plány zrekonstruovat pouze velmi obtížně. Většinou se jedná o příbytky o jedné až dvou, někdy třech místnostech, s kuchyní většinou situovanou na otevřeném dvoře.²⁷⁴ Na druhou stranu máme ale z okolí Hakorovy kaple či z oblasti budoucích římských lázní i spoustu luxusních domů se soukromými koupelnami.²⁷⁵

Ptolemaiovské veřejné lázně (obr. 37) byly postaveny někdy na přelomu 3. a 2. století př. n. l.,²⁷⁶ pro jejich uzavření máme daný *terminus ante quem* díky opuštění budovy postavené přímo nad lázněmi v roce 120 př. n. l. K opuštění lázní tudíž muselo dojít dříve, v polovině či třetí čtvrtině 2. století.²⁷⁷ Byly tedy v provozu pouze po relativně krátkou dobu. Jedná se o jedny z mnoha lázní v řeckém stylu, které v ptolemaiovském období vznikly po celém Egyptě,²⁷⁸ jsou z nich ovšem nejjihněji položené a patří mezi nejstarší archeologicky doložené.²⁷⁹ Tvoří je celkem pět místností s bazény plus dvě další místnosti a technické zázemí. Vstup se nacházel od jihu, z ulice vedoucí podél západní strany karnackého komplexu.²⁸⁰ Lázně jsou velmi

²⁶⁹ Redon – Faucher 2015, 131.

²⁷⁰ Boraik – Faucher 2010.

²⁷¹ Redon – Faucher 2015, 127.

²⁷² Pausanias I.9.3.

²⁷³ Redon – Faucher 2015, 131.

²⁷⁴ Redon – Faucher 2015, 128.

²⁷⁵ Boraik - Fournet et al. 2017, 247.

²⁷⁶ Boraik – Gabolde – Graham 2017, 112-114.

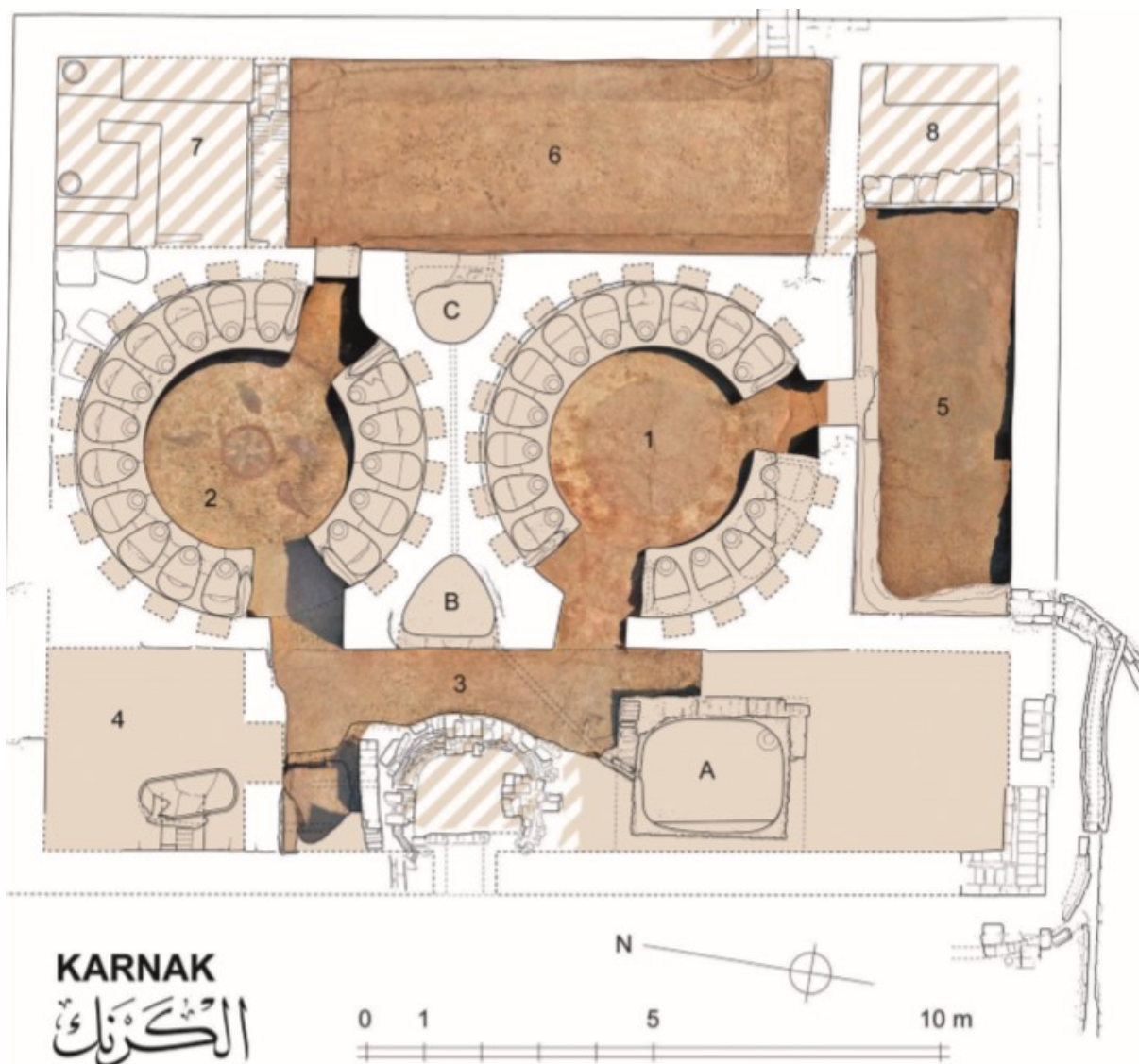
²⁷⁷ Boraik – el-Masekh – Guimier-Sorbets – Redon 2013, 47.

²⁷⁸ Boraik – el-Masekh – Guimier-Sorbets – Redon 2013, 48.

²⁷⁹ Boraik – Gabolde – Graham 2017, 114.

²⁸⁰ Boraik – el-Masekh – Guimier-Sorbets – Redon 2013, 48; Boraik - Fournet et al. 2017, 247.

luxusně zdobené mozaikami a malbami na stěnách, opěrky sedátek u vstupů do *tholoi* jsou ve tvaru delfinů (pro Egypt velmi netypický a exotický motiv) jakoby se potápějících do vody.²⁸¹

Obr. 37: Plán ptolemaiovských veřejných lázní (podle Boraik – el-Masekh – Guimier-Sorbets – Redon 2013, 70).

Na počátku římské doby došlo k reorganizaci celé oblasti západně od Karnaku. Jižní část byla přestavěna a znovu osídlena, Hakorova kaple byla, již dávno mimo provoz, byla využita jako stáje a sklep. Během 1. až 3. století n. l. se celá oblast mezi chrámem a Nílem stále vyvíjí a rozrůstá. U I. pylonu byla objevena stéla z doby císaře Domitiána zmiňující poplatky pro

²⁸¹ Boraik – el-Masekh – Guimier-Sorbets – Redon 2013, 48, 62-63.

obchodníky. To je jedním z důvodů, proč je do této oblasti často rekonstruováno tržiště a podle něj je potom celá tato oblast považována za čtvrť *Αγοραί*.²⁸²

Nejvýznamnějším nálezem z římské doby jsou bezpochyby monumentální lázně ležící 150 severně od vstupu do chrámu. Rozkládají se na ploše 1440 m² (37 x 39 m), z čehož 1200 m² zabírá samotná lázeňská budova (obr. 38, 39). Do lázní se vstupovalo opět od východu z ulice podél zdi chrámu. Vstup vedl do centrálního dvora a do místnosti s apsidou na západní straně. Odtud pokračoval návštěvník nejprve do studených lázní a poté do srdce budovy, kde se nacházely bazény vytápěné. Západní část lázní tvořilo technické zázemí. Celý lázeňský komplex byl symetrický podle východo-západní osy.²⁸³ Vznik lázní není přesně datován, ale uvádí se zhruba konec 2. nebo rané 3. století, jejich opuštění potom spadá do druhé poloviny století čtvrtého.²⁸⁴

Karnacké lázně jsou lázněmi takzvaného imperiálního typu. Ten se vyznačuje mimo jiné například symetrickým plánem či zdvojením některých místností. Tento typ *therm* byl původně vyhrazen pro Řím a nejvýznamnější centra impéria, lze podle něj identifikovat prosperující města s důležitou politickou či správní funkcí v dané oblasti. V Egyptě jsou lázně tohoto typu doloženy v Alexandrii v Kom el-Dikka, tyto jsou ale mnohem novější – fungovaly od druhé poloviny 4. až do druhé poloviny 6. století – a také mnohem větších rozměrů (6000 m²). Další lázně imperiálního typu byly například v Antinoopolis. Karnacké lázně jsou nejmenší známé lázně tohoto typu, jejich význam však netkvěl v rozměrech, ale v jejich rozvržení. Místní členové elity chtěli ukázat, že si mohou dovolit postavit lázně dle nejprestižnějšího modelu, který ale musel být přizpůsoben místním poměrům (počet obyvatel/navštěvníků).²⁸⁵

Prosperita lázní byla přímo závislá na poutnících do karnackého chrámu, proto se ptolemaiovské a římské lázně nacházely tak blízko u vstupu. Konec římských lázní potom zhruba odpovídá zavření chrámu koncem 4. století, v té samé době byla také opuštěna čtvrť kolem Hakorova chrámu. Bez příjmů z návštěvníků chrámu celá oblast rychle upadala. V době, kdy došlo k postupné christianizaci Karnaku a u Ptahova chrámu existovala prosperující vesnice, byla oblast před I. pylonem již po desítky let v podstatě neobydlená.²⁸⁶

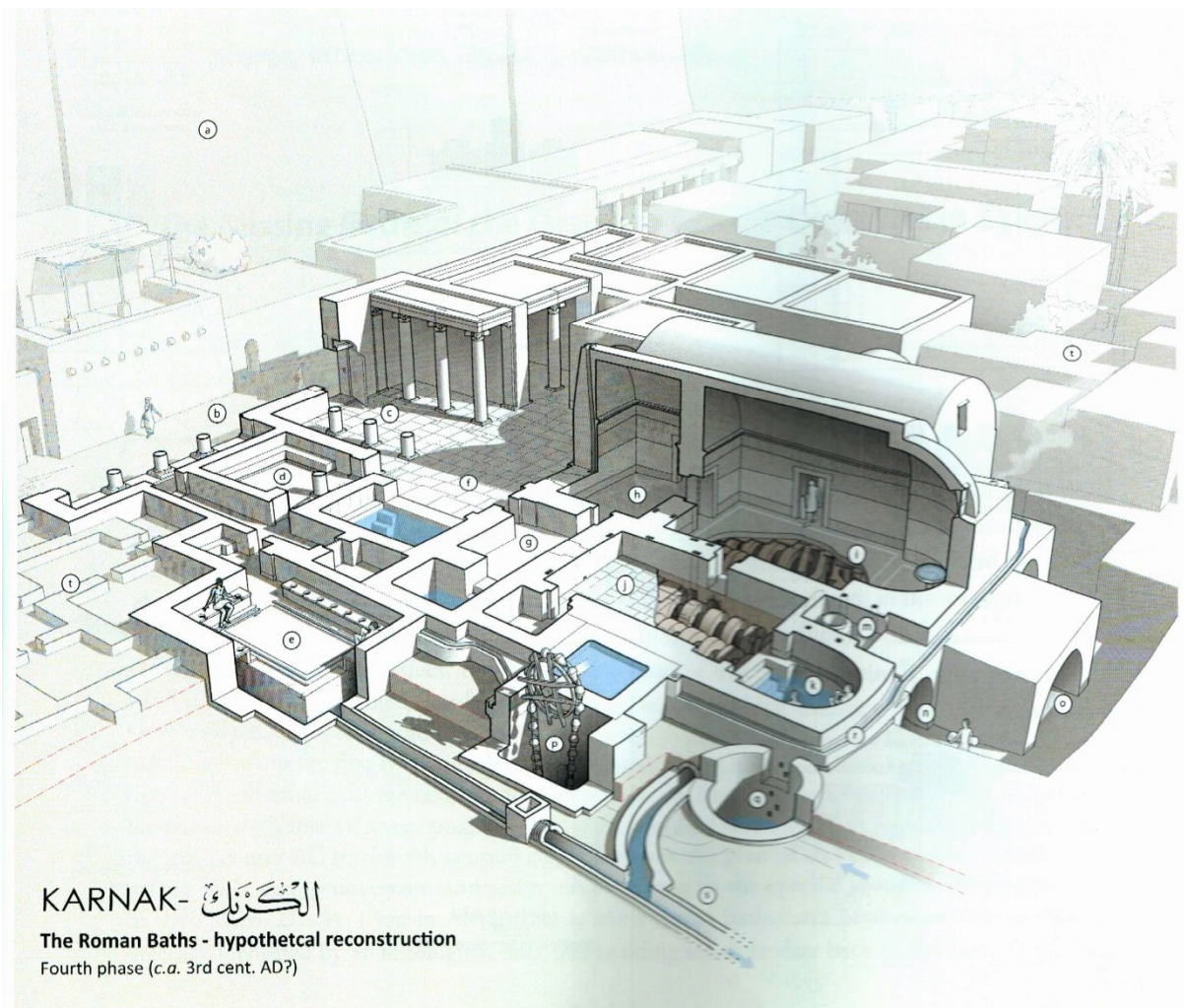
²⁸² Dalším důvodem je již výše zmíněný nedávný nález tří ostrak v oblasti severně od *dromu*. Boraik – Fournet et al. 2017, 248.

²⁸³ Boraik 2013b, 34; Boraik – Fournet 2017, 222.

²⁸⁴ Boraik – Fournet 2017, 241-243, 247.

²⁸⁵ Boraik – Fournet 2017, 243-245; Thébert 2003, 287-318.

²⁸⁶ Boraik – Fournet 2017, 249-250.

Obr. 38: Rekonstrukce monumentálních římských lázní (podle Boraik – Fournet et al. 2017, fig. 28).

Obr. 39: Fotografie římských lázní (podle Boraik 2013b,

Ostatní stopy osídlení

S postupným uticháním kultovní činnosti procházejí pohanské chrámy proměnou z příbytků bohů na místa pro život obyčejných lidí a tento osud neminul ani chrám karnacký. Dekret císaře Constantia II. z roku 356 n. l., kterým nařídil uzavření všech pohanských chrámů v říši, byl v Egyptě asi z velké části ignorován, neboť o skoro 30 let později, na přelomu let 383/384 byl prefekt Cynegius pověřen jejich znovuzavřením. Na konci 4. století potom sledujeme opouštění posledních pohanských svatyň.²⁸⁷

Stopy pozdně antického osídlení můžeme najít podél celé hlavní osy chrámu, od nádvoří I. pylonu až po Ach-menu, kde byl založen kostel. Stavby jsou většinou situovány podél pylonů či dalších zdí, které používají jako oporu. Mimo jiné zde bylo také identifikováno několik dílen a nedaleko Taharkova kiosku pozdně římská studna.²⁸⁸

Severojižní osa chrámu, konkrétně nádvoří IX. a X. pylonu, byla pravděpodobně osídlena jako první.²⁸⁹ Cihlová stavba a několik pecí tvořící komplex označovaný jako „Římská villa“ lze datovat již do doby Konstantina I. (kolem roku 330 n. l.).²⁹⁰ Později zde byla zřízena sýpka kláštera postaveného kolem VIII. pylonu. I obytné struktury objevené na dvoře VIII. pylonu lze datovat díky nalezeným mincím císaře Konstantina zhruba do poloviny 4. století.²⁹¹

Na dvoře před chrámem Opet byly objeveny hned dvě studny (obr. 40),²⁹² které jsou dokladem dvou fází pozdně antického osídlení. Starší z nich je bohužel špatně dochována, původně měla vnější obvod o průměru 2,8 m, dnes z něj ale zhruba $\frac{3}{4}$ chybí. Na konci první fáze byla tato studna zasypána a místo ní postavena studna druhá, větší (o průměru 3,15 m).²⁹³ Bohužel další rozsah osídlení toho prostoru neznáme, neboť během starších výzkumů²⁹⁴ v 19. a první polovině 20. století byly všechny pozůstatky moderní a pozdně antické okupace odklizeny. Prostor chrámu patrně sloužil stále jako místo kultu, i když křesťanského, pro vesnici, která okolo něj vznikla.²⁹⁵

Dalším místem, tentokrát se stopami po osídlení již v ptolemaiovské době, je Šabakova pokladnice. Po zničení pokladnice bylo toto místo srovnáno se zemí a vznikl na něm obytný dům, který byl v ptolemaiovském období několikrát přestaven. V poslední přestavbě ho tvořily

²⁸⁷ S výjimkou Philae. David 2017, 148-149.

²⁸⁸ David 2017, 151-154; Serdiuk 2017, 374-376.

²⁸⁹ David 2017, 160.

²⁹⁰ van Siclen 2013, 67.

²⁹¹ Azim 1980, různě; David 2017, 155-156.

²⁹² Serdiuk 2017, 376.

²⁹³ Charlaux 2010, 223.

²⁹⁴ Výzkumy G. Legrain (Legrain 1901) a H. Chevrier (Chevrier 1949).

²⁹⁵ Charlaux 2010, 223.

tři hlavní místnosti a schodiště buď na střechu nebo do vyššího patra. Na východ od budovy vedla severojižně orientovaná ulice, která ji oddělovala od dalších příbytků.²⁹⁶

Pokladnice Thutmose I. byla postavena na místě bývalé vesnice, která se zde nacházela od Střední říše až do 17. dynastie. Znovu byla tato oblast osídlena v Třetí přechodné době a s krátkými přestávkami zde lidé žili až do 7. století n. l. Domy a řemeslné dílny se nacházely v oblasti východně od pokladnice a také v malém prostoru uvnitř.²⁹⁷

U severozápadního rohu Amonova komplexu, již mimo ohradní zeď, se nacházel chrám boha Thovta přebývajícího v Thébách, z nějž dnes stojí již jen brána, postavená za Ptolemaia IV. Z obou stran této brány byly nalezeny stopy po osídlení z pozdní antiky. Na jižní straně byla objevena pec

a terakotové trubky, které původně byly součástí kanalizačního systému. Ten pokračuje i na severní straně brány, u níž byla objevena amfora z byzantské doby.²⁹⁸

Obr. 40: Dvě pozdně antické studny objevené v jižní části dvora chrámu Opet (podle Charlaux 2010, 224).

²⁹⁶ Licitra 2011, 33-34; Licitra 2012, 31-32.

²⁹⁷ David 2017, 159; Millet – Masson 2011, 2.

²⁹⁸ Zaki – Boraik 2009, 497; Zaki – Boraik 2010, 430-431.

3.4. Západní břeh

Na západním břehu se největší osídlení, nazývané Džeme, koncentrovalo kolem, a hlavně uvnitř ohradních zdí zádušního chrámu Ramesse III – Medínet Habu. Zmínit si zaslouží také to, jaká byla situace v původně novoříšské řemeslnické vesnici Dér el-Medína a v neposlední řadě i malá vesnice s názvem Pakerkeesis, jejíž přesná poloha je dodnes záhadou.

3.4.1. Medínet Habu

Staroegyptský název místa, *D̄m.t* či *T̄m.t*, je přejatý od jména hory, která se nacházela na západ od vesnice a nazývala se *ḫ.t T̄m.t* – pahorek Džeme.²⁹⁹ V démotických textech se vesnice označuje jako *Dm̄*,³⁰⁰ což je zároveň i jméno místního ochranného božstva.³⁰¹ Koptové místo označovali jako *Ⲫⲙⲉ* či *Ⲭⲙⲓ* a toponymum je pořád znatelné i ve staroarabském Gabal Šama.³⁰² Řekové místu říkali Memnoneia (τὰ Μεμνόνεια), toto jméno ale mělo více významů. Mohlo označovat jak město jako takové, tak celou širokou oblast západního břehu Théb i s nekropolemi a dalšími vesnicemi, nebo také správní oblast Hermontského nomu mající severní hranici mezi Dér el-Medínou a Dra abu el-Nagga a jižní někde za Medínet Habu.³⁰³ O nic jasnější není ani etymologický původ jména Memnoneia. Snad je odvozen od v té době turisticky velmi populárních Memnónových kolosů, původně kolosálních soch faraona Amenhotepa III., které ovšem byly v řecko-římské době identifikovány s legendárním králem Memnonem a jeho matkou Aurorou.³⁰⁴

Historie osídlení zde započala kolem roku 1150 př. n. l., tedy již v době, kdy byl chrám postaven. Tehdy sem bylo umístěno správní sídlo zádušního chrámového komplexu. Kult byl udržován i dlouho po smrti Ramesse III. a časem začal chrám sloužit jako sídlo správy celé rozsáhlé nekropole. Obytné domu zde máme poprvé doloženy již z počátku 21. dynastie (okolo

²⁹⁹ Jméno Džeme asi odvozeno od novoříšského názvu oblasti: st mAat – místo pravdy. Ray 1981, 58; <https://www.trismegistos.org/place/1341> (navštíveno 17.06.2019); Bataille 1946, různě.

³⁰⁰ Například P.Brit.Mus. IV 1 (Andrews – Glanville – Smith 1990, 16-22), P.Brit.Mus. IV 15 (Andrews – Glanville – Smith 1990, 50-52), P.Brit.Mus.Reich 10073 (Reich 1914, 60-68). Kompletní seznam démotických textů zmiňujících název *Dm̄* v databázi Trismegistos:

(https://www.trismegistos.org/geo/detail.php?name=%E1%B8%8Em%C8%9D&tm=1341&order=&charttype=1&language=Demotic&material=&min_date=-799&max_date=799&georef_or_geotex=georef#filter-georef) (navštíveno 17.06.2019).

³⁰¹ Uggetti 2016, různě.

³⁰² Vandorpe 1995, 222.

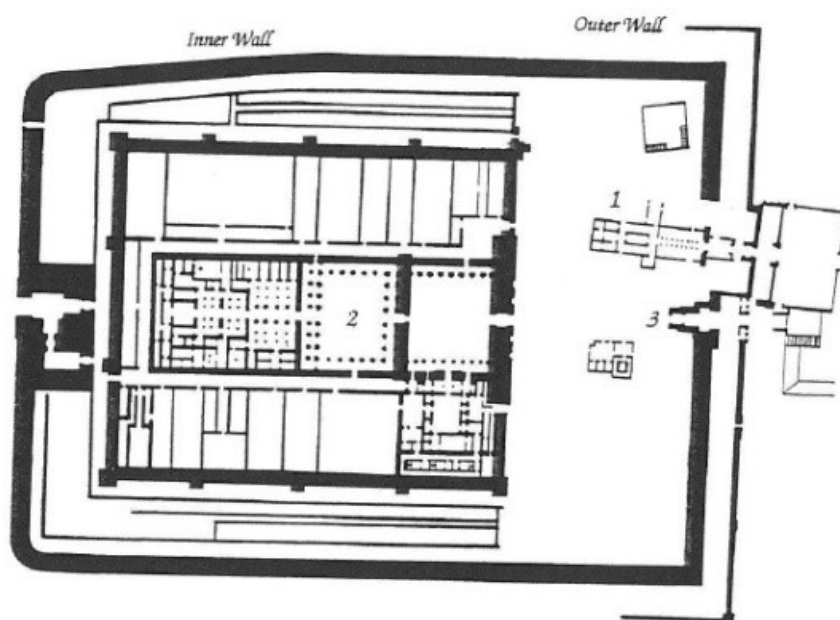
³⁰³ Łajtar 2012, 176; Montserrat – Meskell 1997, 182; Vandorpe 1995, 223.

³⁰⁴ Bataille 1952, 1-27.

roku 1069 př. n. l.). Osídlení se poté postupně rozrůstalo, a to až do sajského období, kdy už máme doloženou i existenci názvu „Džeme“.³⁰⁵

Z druhé poloviny prvního tisíciletí př. n. l. máme pouze velmi málo dokladů o nové stavební činnosti, předpokládá se tudíž, že v té době obliba vesnice klesla. Z ptolemaiovské doby máme potom doklady pouze o malé komunitě žijící u takzvaného „malého chrámu“.³⁰⁶ Zbytek osídlení se pravděpodobně nacházel někde mimo ohradní zdi komplexu, pod dnešními poli. Zevnitř chrámu se z této doby nenašly žádné předměty denní potřeby.³⁰⁷

V římské či již na konci ptolemaiovské doby (po zničení Théb roku 88 př. n. l.) bylo město znovu osídleno, byly znovu opraveny ohradní zdi, postaveny nové domy, studny, lázně, pece na vápno a také dvě nové brány (v jihovýchodním a severozápadním rohu pevnosti) – jedna za císaře Claudia a druhá za Domitiána.³⁰⁸ V té době se ve městě nacházely dvě hlavní obytné čtvrti. První ležela uvnitř vnitřní ohradní zdi a nazývala se *Phrouirion Memnoneion* (pevnost Memnoneion). Druhá, která se nacházela v prostoru mezi vnější a vnitřní ohradní zdí, nesla jméno *Pákeis* (*p^c-qs*). Z blízkého okolí chrámu máme doloženy ještě některé další názvy sídel – *Pakenis*, *Pmounemounis* (*R3-p3-mw-n-Imn*), *Tmotnenphamentis* (*T3-mtn.t-n-P^c-Mn*) či *Tsengeis* (*T3-s.t-iw = j-iw*). Jejich poloha je ovšem pořád záhadou.³⁰⁹

Obr. 41: Plán chrámu v Medinet Habu. Je zde vidět malý Amonův chrám (1), zádušní chrám Ramesse III. (2) a východní brána se svatyní boha Moncua (3) (podle Vandorpe 1995, 224).

³⁰⁵ Wilfong 2002, 3.

³⁰⁶ Amonův chrám z 18. dynastie postavený královnou Hatšepsut a faraonem Thutmosem III.

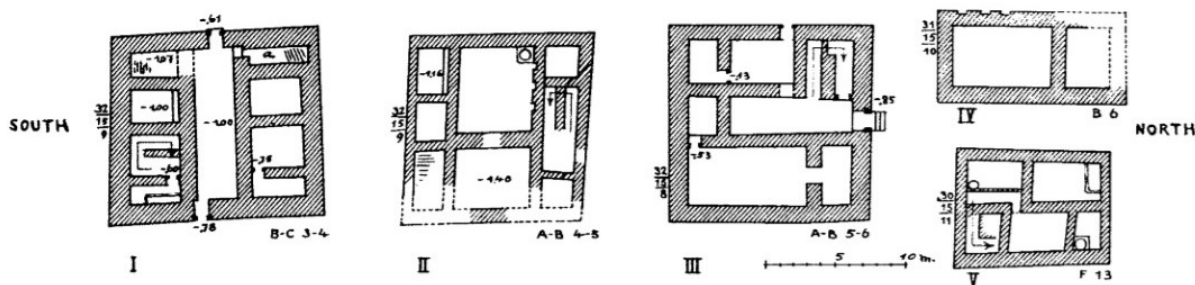
³⁰⁷ Hölscher 1954, 34.

³⁰⁸ Hölscher 1954, 36; Wilfong 2002, 4.

³⁰⁹ Otto 1952, 43, 79, 82; Vandorpe 1995, 223.

Nejvýznamnějšími místy, kde se našly pozůstatky osídlení, je prostor těsně za ohradní zdi jihovýchodně od chrámu, kde vedla široká procesní cesta od malého Amonova chrámu pravděpodobně k chrámu boha Thovta,³¹⁰ postavenému za vlády Ptolemaia VIII, a který se nachází zhruba 200 metrů jižně od Medínet Habu. Kolem této cesty byla postavena řada domů (obr. 43). Římská vrstva se zde bohužel skoro nezachovala, většina byla odtěžena v moderní době jako hnojivo (sebach), popřípadě byla poničena stavbou nových domů v pozdějších obdobích.³¹¹ Další velká skupina domů se nacházela severně od velkého chrámu Ramesse III. Tyto domy se datují do 3.-4. století n. l.³¹²

Nejlépe jsou ovšem zachovány domy podél východní části vnější ohradní zdi, kde pod pozdějšími koptskými stavbami lze identifikovat 2-3 římské vrstvy.³¹³ Starší z nich se datuje do 1. století, zhruba od doby císaře Claudia (41-54 n. l.), mladší potom do 2. - 4. století.³¹⁴ Vzhled starších domů lze bohužel zrekonstruovat pouze v hrubých obrysech. Domy měly poměrně velké místnosti a určitě více jak jedno patro, neboť se dochovala schodiště. Stropy nebyly klenuté ale trámové. Vzhled mladších domů se částečně zrekonstruovat podařilo díky tomu, že se poměrně dobře dochovaly základy přízemí. Některé domy (Obr. 42 I-III) byly značně rozlehlé, s rozměry kolem 15 x 15 m a tloušťkou stěn 1-1,5 m.³¹⁵

Obr. 42: Plány vybraných domů z římského období (podle Hölscher 1954, 39).

Jedinou veřejnou budovou známou z římské doby jsou pozdně římské lázně (Obr. 44, číslo 9). Byla zde postavena také řada studní, včetně jedné velké, velmi propracované, která se datuje

³¹⁰ Porter – Moss 1972, 527-530.

³¹¹ Koptské domy měly většinou velmi hluboké sklepy, a tak se jejich stavitelé často prokopali až na základové zdivo starších, římských domů.

³¹² Hölscher 1954, 36-37.

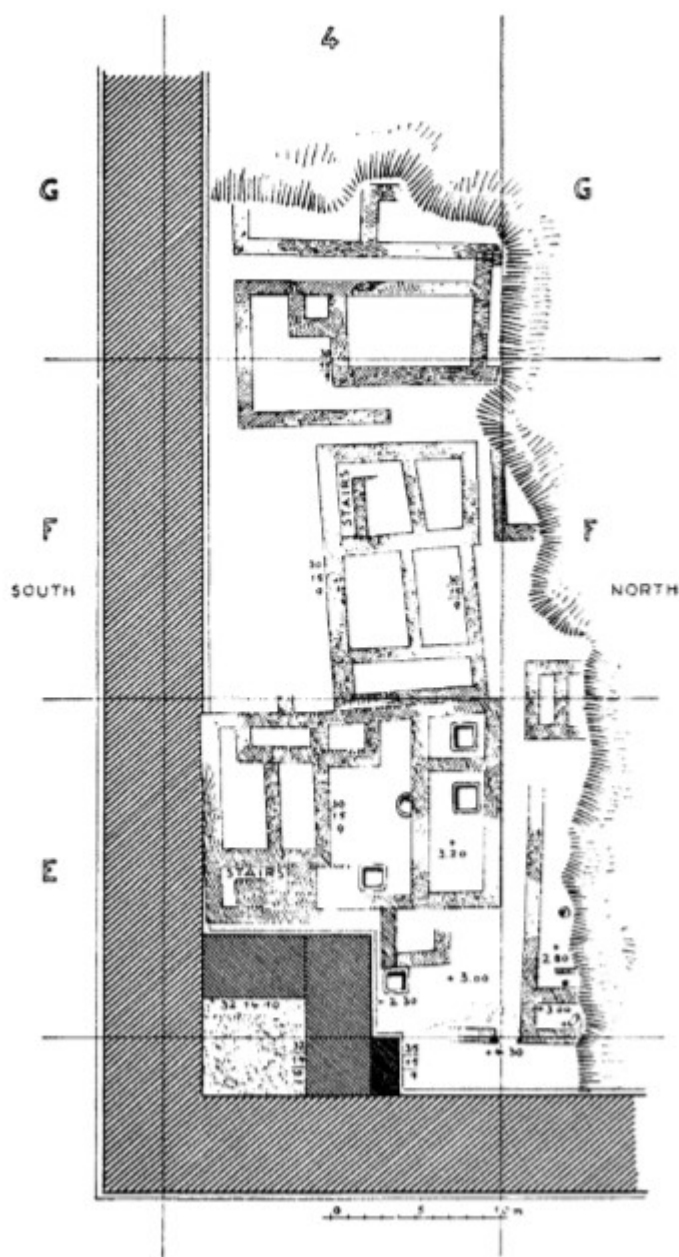
³¹³ Hölscher 1954, 37.

³¹⁴ Datace na základě nalezených mincí císařů Hadriána, Diokleciána či Konstantina.

³¹⁵ Hölscher 1954, 38-39.

už do doby Ramesse III., byla ovšem stále využívána i v pozdějších obdobích (Obr. 44, číslo 3). Z římské doby pochází také pec na vápno, fungující až do 8. století (Obr. 44, číslo 11). V pozdním římském období velikost města dramaticky vzrostla a jeho prosperita neupadala ani v dobách pozdějších. Domy z pozdně římského a koptského období máme dochované mnohem lépe, některé z nich konec konců stály ještě počátkem 20. století (obr. 47).³¹⁶ Nejčastěji se jednalo o domy dvou až třípatrové, které měly více méně jednotný vzhled (obr. 48): uprostřed domu se nacházelo schodiště, okolo nějž byly po obou stranách obytné místnosti. Většina domů měla sklep a klenuté stropy minimálně v přízemí. Stavělo se převážně z nepálených cihel,

z cihel pálených či z kamene byly pouze vybrané důležité prvky jako například překlady či prahy. Dveře a okenice byly potom ze dřeva. Okna byla většinou malá a vysoko umístěná. To dovozovalo dovnitř proniknout dostatečnému množství slunečního světla a čerstvého vzduchu, ale zároveň to pomáhalo udržovat uvnitř stálou teplotu. Domy bývaly většinou vícegenerační a část mohla být případně využita i k obchodu.³¹⁷ Problém ovšem je, že vzhled domů z 5. či 6. století sice mohl mít určitou

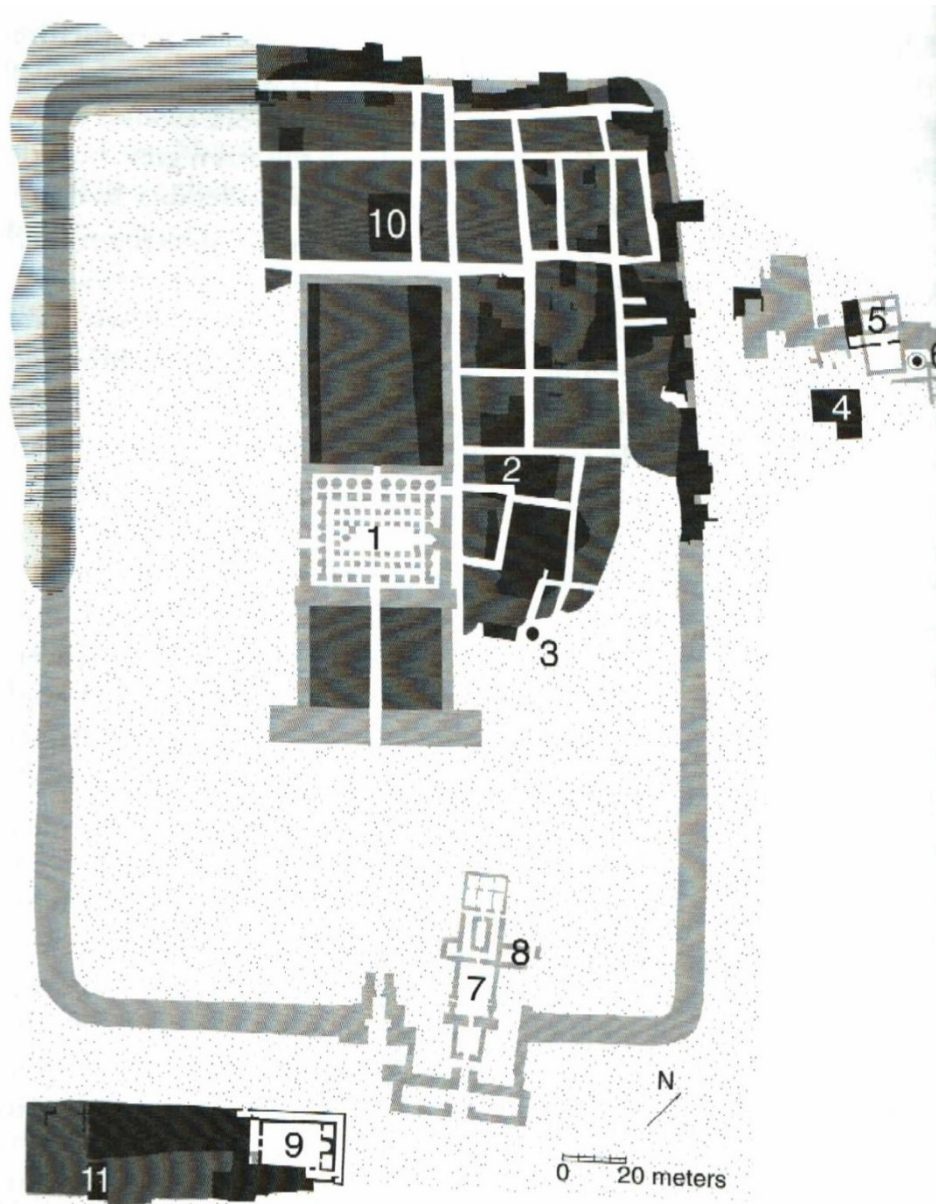

Obr. 43: Plán domů v jihovýchodní části chrámové oblasti (podle Hölscher 1954, 39).

³¹⁶ Wilfong 2002, 9.

³¹⁷ Römer 2005, 98-100, 102; Wilfong 2002, 11.

míru kontinuity s domy staršími, ale stejně tak mohly být tyto stavby naprosto odlišné. Není možné říci, zda domy v Medínet Habu vypadaly takto již od počátků osídlení a odrážejí specifický architektonický styl oblasti či jen obecné tendence pozdějších období a domy ve starších obdobích vypadaly úplně jinak.³¹⁸

Obr. 44: plán města Džeme s vyznačenou polohou nejdůležitějších římských a raně křesťanských staveb (podle Wilfong 2002, 10).

³¹⁸ Alston 2002, 52, 121.

Díky údajům ze stvrzenek za platbu daní máme alespoň občas informace o konkrétních domech či pozemcích a o jejich relativním umístění. Narozdíl od jiných lokalit máme ale z Džeme dochovánu také řadu konkrétních jmen ulic – například ulice *Culol*, *Rempšumare*³¹⁹ či *Pailakene*.³²⁰ Někdy se jedná pouze o popisné pojmenování, spousta ulic je označena jako „Slepá ulice“.³²¹ Každopádně fakt, že Džeme mělo pojmenované jednotlivé ulice svědčí o vysoké vnitřní komplexitě tohoto osídlení.

V 5. století již většina obyvatel Džeme i celých západních Théb byla křesťanského vyznání a začaly zde vznikat kostely (Obr. 44, číslo 1, 5, 7 a 9³²²) a kláštery. Vrcholu dosáhlo město v 7. století, kdy zabíralo území lehce přes 11 ha. Po roce 800 však začíná pozvolna upadat.³²³ Populace Džeme se ve všech obdobích pohybovala mezi 1000-2000 jedinci, ovšem o demografii města, ostatně stejně jako o demografické situaci celého Egypta, víme pouze z nepřímých zdrojů. Jako ve všech kulturách v době před průmyslovou revolucí, byla a zde vysoká novorozenecká a dětská úmrtnost. Vysoká úmrtnost byla také mezi ženami v plodném věku. Ovšem ti, kdo tato riziková období přežili, měli šanci dožít se na tehdejší dobu poměrně vysokého věku 60 či i více let. Za všechny hovoří příklad ženy jménem Senplenis, která byla pohřbena nedaleko Džeme v pozdním 3. století n. l. a která se dožila úctyhodných 80 let.³²⁴

Obr. 45: Džeme – pozůstatky římského osídlení (podle Hölscher 1954, pl. 23 D).

³¹⁹ Doslova ulice „lidí z Pšumare“.

³²⁰ Cromwell 2017, 125-126; Römer 2005, 84-86.

³²¹ Otázkou je, jestli se jedná o slepou ulici pouze ve smyslu cesty končící zdí či domem, protože někdy jsou takto pojmenovány ulice, které jsou velmi úzké, a tudíž pořád ve stínu či podzemní podchody. Může se tedy jednat také o označení ulic, ve kterých není vidět. Cromwell 2017, 126.

³²² Číslo 9 na plánu vyznačuje polohu pozdně římských lázní, které však byly v dalších obdobích zastavěny raně křesťanským kostelem.

³²³ Wilfong 2002, 8-12.

³²⁴ Wilfong 2002, 13-14.

A

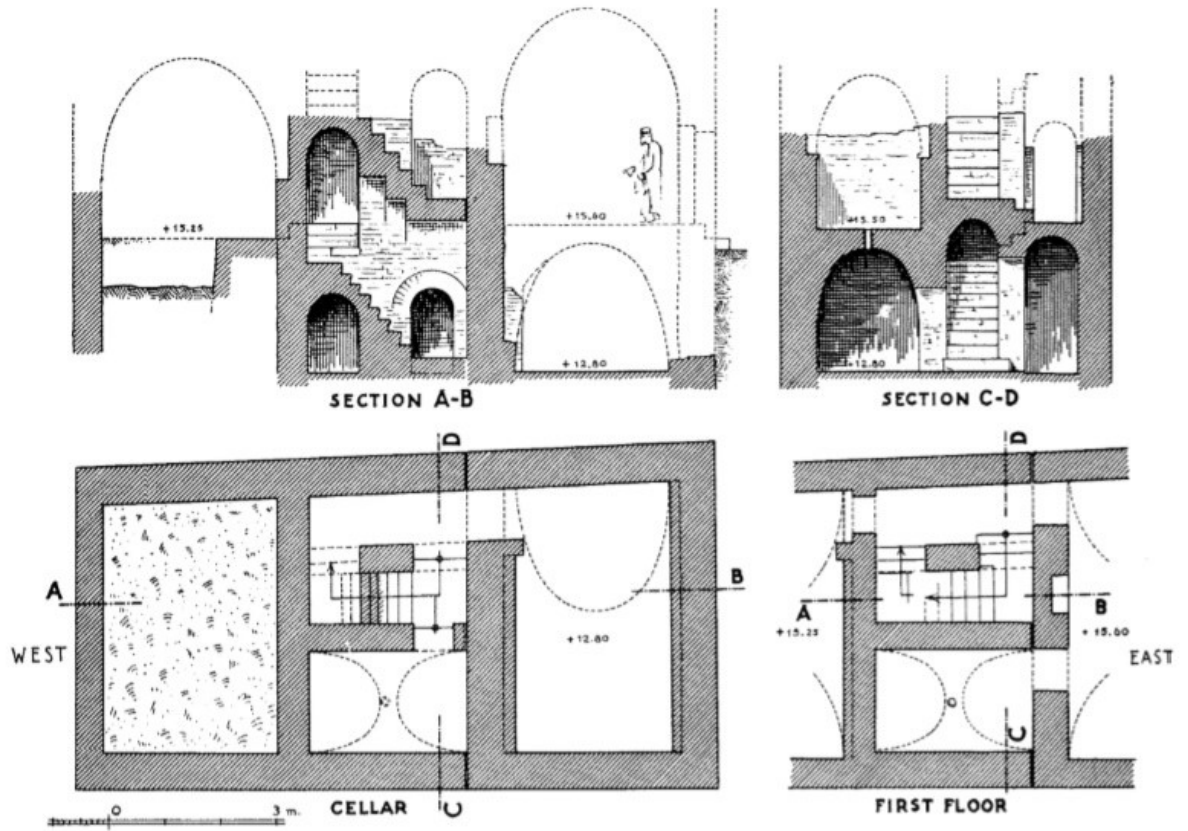

B

Obr. 46: Detail brány v Džeme z doby Claudia (podle Hölscher 1954, pl. 23 A, B).

Obr. 47: Koptská rezidenční čtvrť, severozápadní část města. Fotka z výzkumů chicagské univerzity ukazuje domy stojící až do výše několika pater (podle Hölscher 1954, pl. 29 A).

Obr. 48: Nákres koptského domu č. 112 z Medínet Habu. Tento dům je nádherným příkladem typického vzhledu domů z té doby (podle Hölscher 1954, 46).

3.4.2. Dér el-Medína

Dér el-Medína (doslova Městský klášter), vznikla jako vesnice řemeslníků v Nové říši, kdy také zažila svůj největší rozkvět a slávu. S koncem Nové říše ovšem historie místa ani zdaleka nekončí. Vesnice byla sice z větší části během 21. dynastie opuštěna, ale od Třetího přechodného období dále byla tato oblast velmi populárním místem pohřbů. Dochází zde k posunu od místa primárně určeného pro žití a živé směrem k prostoru určenému pro posvátné a pohřební účely, a to hlavně pro elitní osobnosti.

Poslední pohanské pohřby tu máme doloženy kolem roku 300 n. l., ovšem náboženský význam (byl zde postaven klášter) si místo udrželo až do 8. století.³²⁵

V řecko-římském období význam místa opět lehce stoupá. V řeckých dokumentech je bohužel místo zahrnováno pod toponymum „Memnonia“, které, jak již bylo řečeno výše, může mít více významů, takže často není jisté, o kterou oblast přesně se jedná.³²⁶ Místo sice ani zdaleka nepatřilo mezi populární zastávky turistů jako například Memnonovy kolosy či hrobky v Údolí králů, ale občas sem přeci jen nějaký zvědavý cestovatel zavítal. Hlavním lákadlem byl chrám bohyně Hathor.

Starší chrám této bohyně zde byl zřízen již v Nové říši, za perské nadvlády byl ale značně poškozen. Ptolemaios II. a III. se chrám pokoušeli opravit, za Ptolemaia IV. bylo ale rozhodnuto o stavbě chrámu nového. Práce na něm potom pokračují až do doby Ptolemaia XII. Chrám se nacházel na vyvýšeném místě, na ploše 15x24 m, byl ohrazen cihlovou zdí a na jeho východní straně se nacházela kultovní terasa. Byl zasvěcen bohyni Hathor, jejímu řeckému protějšku Afrodité Uránii a Maat.³²⁷

Díky štědré ptolemaiovské podpoře místa³²⁸ zde byl znovu obnoven kult s rituály, k čemuž byl samozřejmě potřeba také chrámový personál. Jelikož odsud máme spoustu nalezené keramiky, úlomků stél, ostrak, kouskům papyrů i mincím, tak víme, že místo bylo také znovu alespoň dočasně obydleno lidmi pracujícími na stavbě chrámu.³²⁹ Nejednalo se tedy ani zdaleka o opuštěné město duchů, jak by se na první pohled mohlo zdát.³³⁰ Bohužel domy (cihlové stavby – místnosti, kuchyně, pece či sila) máme doloženy až pro období mnohem pozdější – patřily pravděpodobně ke koptskému klášteru.³³¹

³²⁵ Montserrat – Meskell 1997, 179-181; Wilfong 1989, 123-124.

³²⁶ Montserrat – Meskell 1997, 182, 195-196.

³²⁷ Arnold 1999, 174.

³²⁸ Hlavním důvodem nové stavby chrámu asi byla snaha dát najevo královskou nadvládu a moc nad často rebelujícími Thébami. Montserrat – Meskell 1997, 193.

³²⁹ Montserrat – Meskell 1997, 193-196.

³³⁰ Jak píše D. Valbelle v LÄ I, 1031: „*c'est a l'Epoque Greco-romaine que le site reprit un peu de vie*“.

³³¹ Montserrat – Meskell 1997, 196; Wilfong 1989, 123.

3.4.3. Pakerkeesis a Dér Šalvít

Hlavním zdrojem informací o názvech řady malých vesniček jsou ostraka, která sloužila jako stvrzenky za platbu daní, nejčastěji daně z hlavy (*laographia*). Takovými vesnicemi jsou například $\phi\omega\tau\rho()$, jejíž poloha ještě nebyla identifikována³³² či Pakerkeesis, jejíž jméno se často objevuje pouze ve zkrácené podobě $\Pi\alpha\kappa\epsilon\rho\kappa()$ nebo pouze $\Pi\alpha\kappa()$ a nachází se s největší pravděpodobností někde na západním břehu thébské oblasti.³³³

Nejčastěji se toto toponymum objevuje v archivu synů jistého Petemarsnouphise,³³⁴ a to celkem na 27 řeckých či řecko-démotických ostrakách pocházejících z let 58-86 n. l. V nezkrácené podobě máme jméno vesnice dochováno také na popisku mumie dnes uložené v pařížském Louvru. Jedná se o jistého Petronia z vesnice Pakerkeesis, jehož mumie měla být přepravena do Hermontu. Mumie se datuje do 2.-3. století n. l.³³⁵

Ani z jednoho však není zřejmá konkrétní poloha vesnice. Na ostrakách z archivu je uvedena platba daní jednak za vinice či sady v Pakerkeesis, ale také za pole někde v oblasti Memnoneie, jejíž přesný rozsah však, jak již bylo nastíněno v 3.4.1., nelze vymezit. Pro určení bližší polohy je tedy třeba podívat se na etymologický rozbor jména:³³⁶ v názvu vesnice lze rozpoznat démotické *P^c-grg(-n)-s.t.*, což se dá přeložit jako „Isidina vesnice“. Místem, které je v Thébaidě s Isidou nejvíce spojeno je Dér Šalvít, kde stával její chrám. Snad je možné vesnici Pakerkeesis ztotožnit s dalším toponymem: Isidion Orous³³⁷ (Ἰσίδιον Ὀρουσ – Chrám Isis v hoře), které zní podobně jako epiteton chrámu v Dér Šalvítu.³³⁸ Fakt, že by vesnice měla dva různé názvy – egyptský a řecký, není nic neobvyklého, spíše naopak.³³⁹

Pokud by se skutečně jednalo o jednu a tu samou vesnici a přijmeme její umístění někde v blízkosti Isidina chrámu, nabízí se lákavá identifikace s osadou vykopanou japonskou archeologickou misí z university ve Wasedě v 70. letech minulého století.³⁴⁰ Proti této teorii ovšem hovoří řecká ostraka zde nalezená, která zmiňují daň placenou v 1. století n. l. za daňový okrsek „Trikomia“,³⁴¹ tedy aglomeraci blíže neznámých tří vesnic. Pakerkeesis ovšem jednou

³³² Worp 1989, 46.

³³³ Lanciers 2015, 122.

³³⁴ www.trismegistos.org/archive/431 (navštíveno 17.06.2019).

³³⁵ Lanciers 2015, 123.

³³⁶ Lanciers, 2015, 123-127.

³³⁷ Doloženo např. na P. Lips. 1 97, col. 28, 4 z roku 338 n. l. <https://www.trismegistos.org/text/22424> (navštíveno 03.08. 2019). Mitteis – Wilcken – Duttonhöfer 1906, 245-290.

³³⁸ Skrytá hora (*Dw štr*) či Západní hora (*Dw imnty*). Klotz 2012, 127.

³³⁹ Clarysse – Van Beek 2002, 200: jedná se svým způsobem o koloniální rys srovnatelný například s evropskými názvy afrických států (Rhodesia – Zimbabwe), jež byly brzy po dekolonizaci zapomenuty.

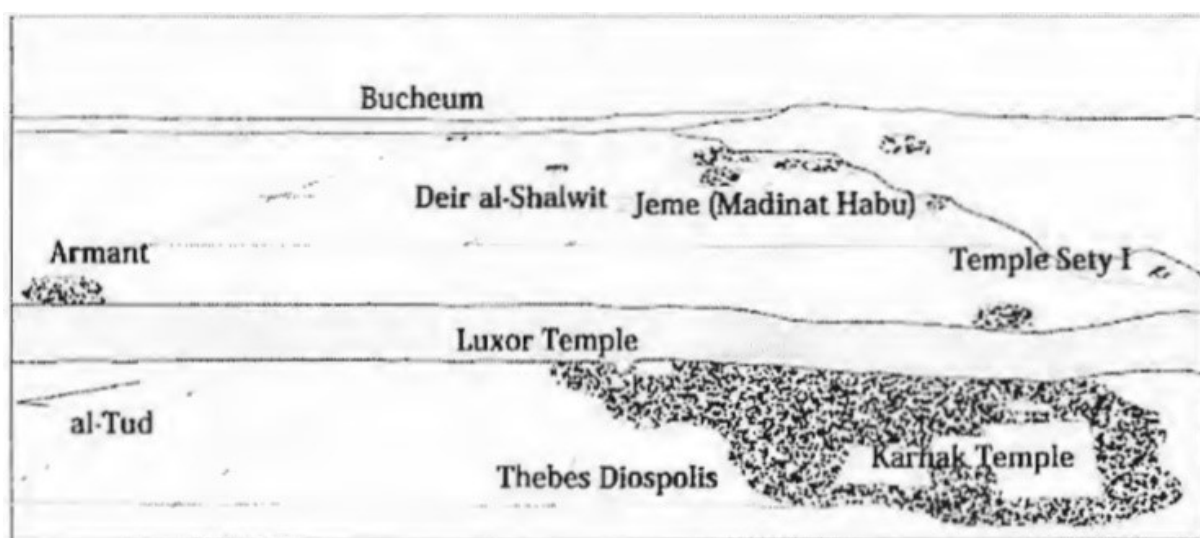
³⁴⁰ <http://www.egyptpro.sci.waseda.ac.jp/e-msouth.html> (navštíveno 02.08.2019).

³⁴¹ Hasegawa 2008, 108

z nich být nemůže, neboť je na stvrzenkách z té samé doby uváděna samostatně, nikoliv ve spojení s dalšími vesnicemi. Musí se tedy nacházet někde jinde v okolí této vesnice.³⁴²

Vesnice Dér Šalvít či Trikomia se nachází v oblasti Malkata-jih, zhruba 3,5 km jižně od Medínet Habu. Bylo zde vykopáno několik domů z nepálených cihel. Každý z nich tvořilo pár místností zhruba 3-3,5 x 3,5-3,7 m, zasazených 60 cm pod úroveň terénu. Dále se zde našla řada keramických nádob, bronzové svícny, sošky (Isis, Bes, kamenná socha býčího boha Buchise (obr. 54), bronzová soška ženy), amulety, lampičky a mince. Podle mincí z doby Trajána a Hadriána se domy datují do 2. století n. l.,³⁴³ vesnice kolem chrámu bohyně Isis však pravděpodobně prosperovala mnohem déle – od první poloviny 1. až do 3. století n. l.³⁴⁴ Geograficky sice oblast souvisí s Medínet Habu a s Karnakem, nábožensky ale přináležela mnohem více do sféry vlivu vzdálenějšího Armantu, odkud sem pronikl silný vliv boha Moncua a býčího božstva Buchise.³⁴⁵

Nedaleký Isidin chrám v Dér Šalvítu³⁴⁶ je z římské doby, založený snad císařem Augustem. Jedná se o poslední, nejmladší egyptský chrám postavený v Thébaidě.³⁴⁷

Obr. 49: Rekonstruovaná mapa thébské oblasti s vyznačenou polohou osídlení včetně římské vesnice v Dér Šalvítu (podle Hasegawa 2008, 115).

³⁴² Lanciers 2015, 128.

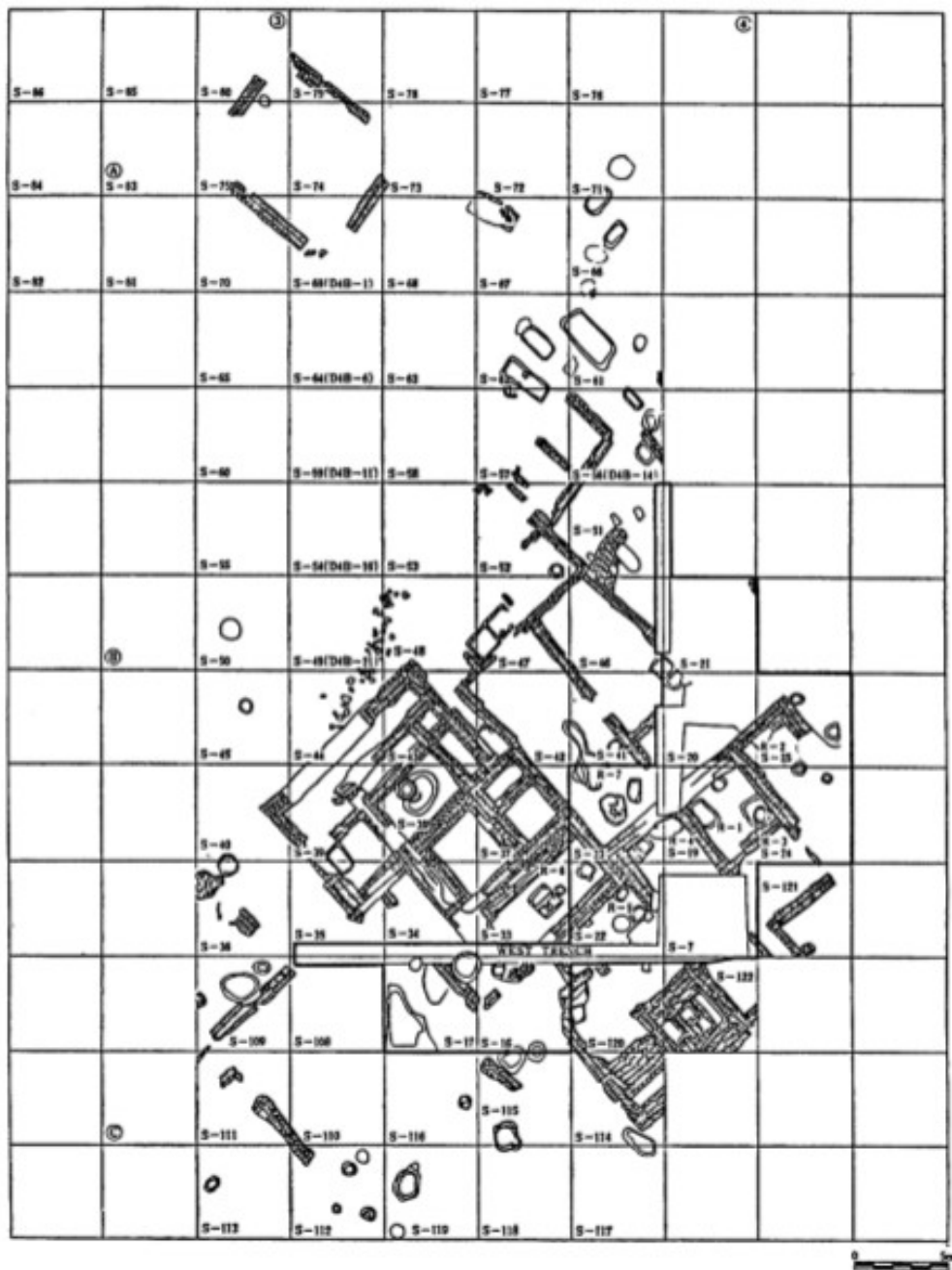
³⁴³ Sakurai – Yoshimura – Yoshinari – Kondo 1985, 2-20.

³⁴⁴ Hasegawa 2008, 107-108.

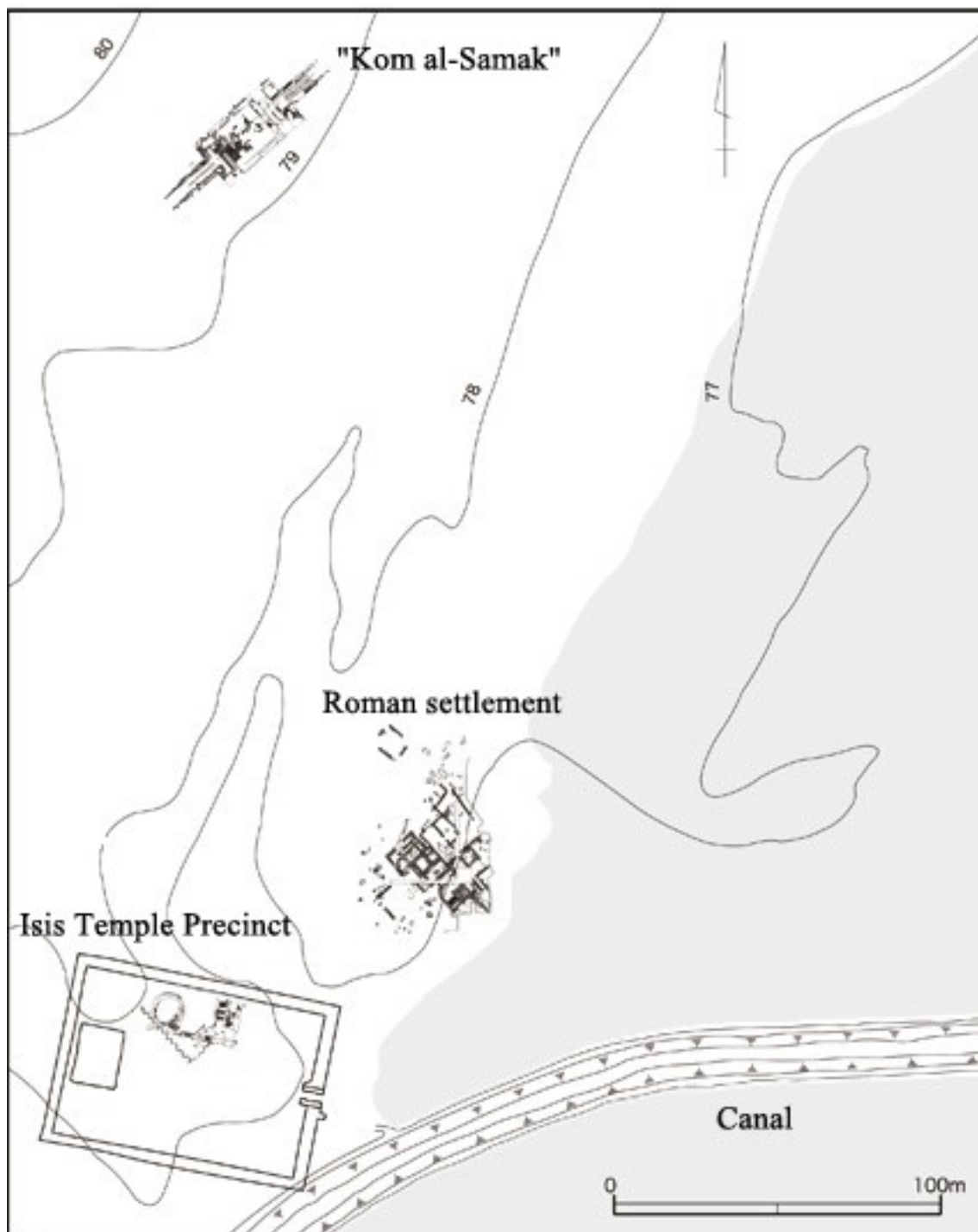
³⁴⁵ Hasegawa 2008, 111-112.

³⁴⁶ Zivie – Azim – Deleuze – Golvin 1992.

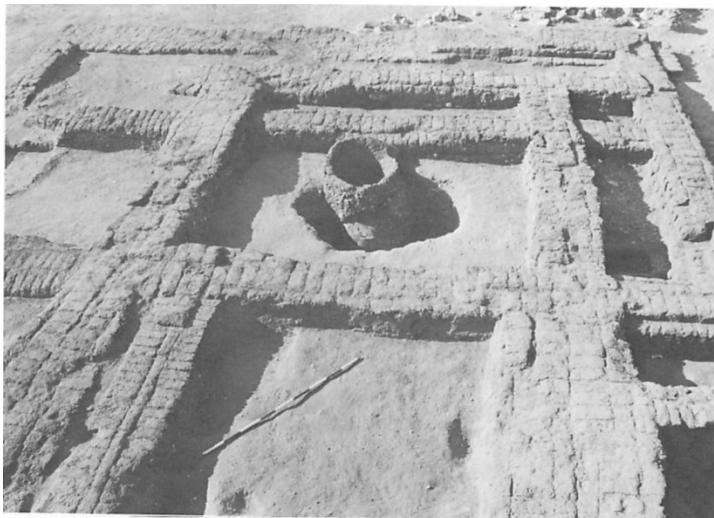
³⁴⁷ Arnold 1999, 231.

Obr. 50: Plán římských domů v oblasti Malkata-jih (podle Sakurai – Yoshimura – Yoshinari – Kondo 1985, 14).

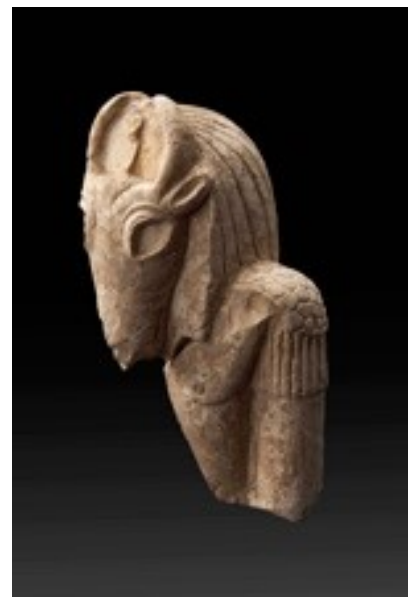

Obr. 51: Poloha vesnice vůči chrámu v Dér Šalvítu (podle Waseda university).

Obr. 52 a 53: Malkata-jih, římské domy (podle Sakurai – Yoshimura – Yoshinari – Kondo 1985, 50-51).

Obr. 54: Horní část sošky býčího boha Buchise z lokality Malkata-jih (podle Waseda university).

4. Závěr

Théby, a především oblast kolem karnackého chrámu, byly i v ptolemaiiovské a římské době poměrně hustě osídleným a prosperujícím regionálním centrem. Žádný velký úpadek tu rozhodně v 1. století př. n. l. neproběhl, a už vůbec ne úpadek tak drastický jako ho ve své *Cestě po Řecku* popisuje Pausánias.³⁴⁸ Koneckonců tomuto nasvědčují třeba i nálezy dvou lázeňských komplexů v oblasti před I. pylonem karnackého chrámu. Oboje lázně, a především ty pozdější římské, byly lázněmi velmi luxusního typu, který si mohli dovolit pouze členové elity z významného a bohatého centra.³⁴⁹

Pausánias byl ve svém popisu událostí pravděpodobně zmaten, stejně jako Strabón,³⁵⁰ odlišným chápáním toho, co si představit pod pojmem „město“. Antičtí cestovatelé očekávali, že v Thébách uvidí město s jedním centrem, soustředěným kolem hlavního centrálního prostoru – fóra či agory – tedy město stejného typu, na který byly zvyklí. Místo toho ale přijeli do města v typicky egyptském stylu. Egyptská města vznikala v poměrně úzkém pásu mezi Nilem a pouští a byla proto dlouhá, s osídlením koncentrovaným na více místech: na vyvýšených pahorcích v bezpečí před každoročními záplavami. Tento typ osídlení se potom samozřejmě zmateným cestovatelům mohl jevit jako shluk sídel rurálního charakteru, a ne jako sídlo urbánní.³⁵¹

O starších osídleních oblastí na západní břehu máme pouze relativně málo informací, ale je nutno zmínit, že zde ani zdaleka nežilo tolik lidí jako na břehu východním. Jediným větším centrem byl Medínet Habu neboli Džeme, které ale svého vrcholu dosáhlo až v 7. století.³⁵² V době ptolemaiiovské i římské se pořád hlavní centrum osídlení oblasti nacházelo na východním břehu, stejně jako tomu bylo od počátku existence Théb.

Luxorský chrám a jeho osídlení před tím, než jej nechal císař Dioklecián přeměnit na vojenský tábor, moc známé nejsou, pravděpodobně ale byly ve stínu významnějšího centra kolem chrámu karnackého. To se ovšem změnilo na počátku 4. století, kdy před chrámem, v oblasti kolem aleje sfing, vzniklo významné osídlení s táborem úzce související.³⁵³

Osídlení, která se nacházela uvnitř karnackého chrámu nejprve měla co do činění s jeho chodem – žili tu kněží během své služby či řemeslníci. Civilní osídlení se koncentrovalo převážně

³⁴⁸ Pausánias I.9.3.

³⁴⁹ Viz výše, 62-65.

³⁵⁰ Strabón 17,1.46.

³⁵¹ Viz výše, 21-22.

³⁵² Viz výše, 74.

³⁵³ Viz výše, 43-46.

v oblasti před chrámem, mezi západní stranou ohradní zdi a Nilem, tedy v prostoru, který vznikl teprve nedávno díky posunu toku řeky směrem na západ. Zde se asi nacházelo srdce Diospolis Magna. Tedy alespoň pokud přijmeme identifikaci této oblasti s římskou čtvrtí Ἀγοαί, představenou výše.³⁵⁴ Tomu ostatně nasvědčuje i skutečnost, že právě zde v ptolemaiovské a poté i v římské době vznikly ony monumentální lázně a dále také nález luxusních domů se soukromými koupelnami z ptolemaiovského období.

Civilní osídlení uvnitř chrámu se začalo objevovat postupně s tím, jak ustávala činnost pohanských kultů a jednotlivé chrámy a svatyně byly uzavírány. Přesnou dataci počátku osidlování velkého Amonova chrámu jako takového neznáme, ale pravděpodobně se tak stalo během první poloviny 4. století. Ve století pátém zde již bylo několik poměrně velkých vesnic.³⁵⁵ Další vývoj osídlení v Karnaku je mimo záběr této práce, ale zmínku si určitě zaslouží fakt, že zde lidé žili ještě počátkem 20. století.³⁵⁶

³⁵⁴ Str. 64-65.

³⁵⁵ Viz výše, 67-68.

³⁵⁶ David 2017, 162.

Antické prameny

Aristotelés: *Meteorologie*. Dostupné online:

<<http://classics.mit.edu/Aristotle/meteorology.html> > (navštíveno 16.06.2019).

Bible. Překlad 21.století. Dostupné online: <<https://www.bible21.cz/online> > (navštíveno 06.08.2019).

Homér: *Ilias*. Překlad V. Šrámek. Praha 2010.

Pausaniás: *Cesta po Řecku I*. Překlad H. Businská. Praha 1973.

Strabón: *Geographica*. Dostupné online:

<<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=urn:cts:greekLit:tlg0099.tlg0019>>
(navštíveno 5.7.2018).

Seznam použité literatury

- ALSTON, R. 2002: *The city in Roman and Byzantine Egypt*. New York.
- ALSTON, R. – ALSTON, R. D. 1997: Urbanism and the Urban Community in Roman Egypt. *JEA* 83, 199 – 216.
- ANDREWS, C. A. R. 1990: *Catalogue of demotic papyri in the British Museum Vol. IV: Ptolemaic legal texts from the Theban area*. Londýn.
- ANUS, P. – SA'AD, R. 1971: Habitations de prêtres dans le temple d'Amon de Karnak. *Kémi* 21 (= *CahKarn* 4), 217-238
- ARNOLD, D. 1999: *Temples of the Last Pharaohs*. Oxford.
- AZIM, M. 1980: La fouille de la cour du VIIIe pylône. *CahKarn* 6, 91-127.
- BAGNALL, R. S. 1993: *Egypt in Late Antiquity*. Princeton.
- BAGNALL, R. S. – RATHBONE D. W. (eds.) 2004: *Egypt. From Alexander to the Copts*. Káhira.
- BATAILLE, A. 1946: L'Emplacement des Kerameia thébains. *CdE* 21, 237-244.
- BATAILLE, A. 1951: Thèbes gréco-romaine. *CdE* 26, 325-353.
- BATAILLE, A. 1952: *Les Memnonia: recherches de papyrologie et d'épigraphie grecques sur la nécropole de la Thèbes d'Égypte aux époques hellénistique et romaine*. Káhira.
- BIETAK, M. 1979: Urban Archaeology and the "Town Problem" in Ancient Egypt. In: Weeks, K. R. – Bietak, M. (eds.): *Egyptology and the social sciences: five studies*. Káhira, 97-144.
- BISSON DE LA ROQUE, F. 1933: *Rapport sur les fouilles de Médamoud (1931 et 1932) (Fouilles de l'Institut français d'archéologie orientale IX)*. Káhira.
- BLYTH, E. 2006: *Karnak: Evolution of a Temple*. Abingdon.
- BORAIK, M. 2010: Sphinx Avenue Excavations. First Report. *CahKarn* 13, 45-64.
- BORAIK, M. 2013a: The Sphinx Avenue Excavations. Second Report. *CahKarn* 14, 13-32.
- BORAIK, M. 2013b: A Roman Bath at Karnak Temples. A Preliminary Report. *CahKarn* 14, 33-46.

- BORIAK, M. – EL-MASEKH, S. - GUIMIER-SORBETS, A.-M. – REDON, B. 2013: Ptolemaic Baths in front of Karnak Temples. Recent Discoveries (Season 2009-2010). *CahKarn 14*, 47-77.
- BORAIK, M. – FAUCHER, T. 2010: Le trésor des bains de Karnak. *CahKarn 13*, 79-100.
- BORAIK, M. – FOURNET, T. – AL-MASEKH, S. – PIRAUD-FOURNET, P. 2017: The Roman baths at Karnak, between river and temple. Architectural study and urban context. In: B. REDON (ed.): *Collective Baths in Egypt 2. New Discoveries and perspectives*, Káhira, 215-261.
- BORIAK, M. – GABOLDE, L. – GRAHAM, A. 2017: Karnak's Quaysides. Evolution of the Embankments from the Eighteenth Dynasty to the Graeco-Roman Period. In: Willems, H. - Dahms, J.-M. (eds.): *The Nile: Natural and Cultural Landscape in Egypt. Proceedings of the International Symposium held at the Johannes Gutenberg-Universitat Mainz, 22 & 23 February 2013*. Bielefeld, 97-144.
- BORAIK, M. – NAGUIB, M. 2013: Ceramic Material from the Ptolemaic Baths Excavations in front of Karnak Temples. *CahKarnak 14*, 79-191.
- BUNBURY, J. M.- GRAHAM, A. – HUNTER, M. A. 2008: Stratigraphic Landscape Analysis: Charting the Holocene Movements of the Nile at Karnak through Ancient Egyptian Time. *Geoarchaeology 23/3*, 351-373.
- CABROL, A. – TRAUNECKER, C. 1993: Remarques au sujet d'une scène de la tombe de Neferhotep (TT 49): Les fonctions de Neferhotep, la représentation des abords ouest de Karnak et son contexte. *CRIPPEL 15*, 19-30.
- CAPPONI, L. 2005: *Augustan Egypt: The Creation of a Roman Province*. New York.
- CHARLOUX, G. 2010: Rapport préliminaire sur la première campagne de fouilles du parvis du temple d'Opet à Karnak. *CahKarn 13*, 194-226.
- CHARLAUX, G. – ABADY, M. – DURAND, B. – NASSEH, A. 2016: The Ptah Temple Area: Archaeology investigations. In: Abdel Aziz, M. – Thiers, C. 2016: *French-Egyptian Centre for the Study of the Temples of Karnak. Activity Report 2015*. Luxor, 9-21.
- CHARLOUX, G. – DURAND, B. – MAHMOUD, M. A. A. – ELNASSEH, A. M. S. 2017: Le domaine du temple de Ptah à Karnak. Nouvelles données de terrain. *CahKarn 16*, 93-120.

- CHARLAUX, G. – NASSEH, A. 2017: Excavations of the Ptolemaic enclosure of the temple. In: Abdel Aziz, M. – Thiers, C. (eds.): *French-Egyptian Centre for the Study of the Temples of Karnak. Activity Report 2016*. Luxor, 10-11.
- CHEVRIER, H. 1949: Rapport sur les travaux de Karnak, 1947-1948. *ASAE* 49, 1-15.
- CLARYSSE, W. 1995: Greeks in Ptolemaic Thebes. In: Vleeming S. P. (ed.): *Hundred-Gated Thebes. Acts of a Colloquium on Thebes and the Theban Area in the Graeco-Roman Period*. Leiden, 1-20.
- CLARYSSE, W. 2016: Village Names in Greco-Roman Egypt and in the Fayum. In: Dhennin, S. – Somaglino, C. (eds.): *Décrire, imaginer, construire l'espace. Toponymie égyptienne de l'Antiquité au Moyen Âge*. Paříž, 155-166.
- CLARYSSE, W. – VAN BEEK, B. 2002: Philagris, Perkethaut and Hermoupolis: Three Villages or One? *ZPE* 140, 195-200.
- COPPENS, F. 2007a: Ptolemaiovské a římské Théby. In: Mynářová J. – Onderka P. (eds.): *Théby. Město bohů a faraonů*. Praha, 196-205.
- COPPENS, F. 2007b: Thébské chrámy Ptolemaiovské a Římské doby. In: Mynářová J. – Onderka P. (eds.): *Théby. Město bohů a faraonů*. Praha, 206-209.
- COULON, L. – GIORGI, C. 2015: The Osirian Sanctuaries. In: Karar, A. H. – Thiers, C. (eds.): *French-Egyptian Centre for the Study of the Temples of Karnak. Activity Report 2014*. Luxor, 37-42.
- COWGILL, G. L. 2004: Origins and Development of Urbanism: Archaeological Perspectives. *Annual Review of Anthropology* 33, 525-549.
- CROMWELL, J. 2017: *Recording Village Life: A Coptic Scribe in Early Islamic Egypt*. Ann Arbor.
- DAVID, R. 2017: Quand Karnak n'est plus un temple... Les témoins archéologiques de l'Antiquité tardive. *CahKarn* 16, 147-165.
- DAVIES, N. de G. 1933: *The Tomb of Nefherhotep at Thebes vol. II*. New York.
- DAVOLI, P. 2010: Settlements – Distribution, Structure, Architecture: Graeco-Roman. In: Lloyd, A. B. (ed.): *A companion to ancient Egypt*. Chichester, 350-369.
- DURAND, B. 2015a: Un four métallurgique d'époque ptolémaïque dans les annexes du temple de Ptah à Karnak. *CahKarn* 15, 181-188.

- DURAND, B. 2015b: The second gate (D) of Shabako and the southern area. In: Karar, A. H. – Thiers, C. (eds.): *French-Egyptian Centre for the Study of the Temples of Karnak. Activity Report 2014*. Luxor, 16-19.
- DURAND, B. – ALI AL-ABADY, M. – NASSEH, A. 2018: Temple of Ptah: The Roman-Byzantine quarter. In: Abd El-Sattar, B. – Thiers, C. (eds.): *French-Egyptian Centre for the Study of the Temples of Karnak. Activity Report 2017*. Luxor, 9-18.
- EGLI, E. 1959: *Geschichte des Städtebaues. Band 1. Die alte Welt*. Curych.
- EL-SAGHIR, M. – GOLVIN, J. C. – REDDE, M – HEGAZY, E – WAGNER, G. 1986: *Le camp romain de Louqsor (avec une étude des graffites gréco-romains du temple d'Amon)*. MIFAO 83, Káhira.
- ERMAN, A. – GRAPOW, H. 1931: *Das Wörterbuch der ägyptischen Sprache V*. Lipsko.
- FALIVENE, M. R. 2009: Geography and Administration in Egypt (332 BCE – 642 CE). In: Bagnall, R. S. (ed.): *The Oxford handbook of papyrology*. Oxford, 521-540.
- FAUCHER, T. – COULON, L. – FRANGIN, E. – GIORGI, C. 2011: Un atelier monétaire à Karnak au IIe s. av. J.-C. *BIFAO 111*, 146-166.
- GARDINER, A. H. 1947: *Ancient Egyptian onomastica*. Londýn.
- GHILARDI, M. – BORAIK, M. 2011: Reconstructing the Holocene depositional environments in the western part of Ancient Karnak temples complex (Egypt): a geoarchaeological approach. *JAS 38 (12)*, 3204-3216.
- GIORGI, C. 2017: Excavations of the chapel of Osiris Wennefer Neb Djefau. In: Abdel Aziz, M. – Thiers, C. (eds.): *French-Egyptian Centre for the Study of the Temples of Karnak. Activity Report 2016*. Luxor, 31-38.
- HALLMANN, A. – COULON, L. – PAYRAUDEAU, F. 2018: The Osirian Chapels at Karnak: An Historical and Art Historical Overview Based on Recent Fieldwork and Studies. In: Pischikova, E. – Budka, J. – Griffin, K. (eds.): *Thebes in the First Millennium BC: Art and Archaeology of the Kushite Period and Beyond*. Londýn, 271-293.
- HASEGAWA, S. 2008: Some Aspects on Material Culture in Roman Village Site at Theban Area. *Orient 43*, 107-117.
- HEIDEL, J. B. – JOHNSON, W. R. 2015: The Tetrarchic Architectural Renovation of Luxor Temple: Context, Significance, and the Amun Cult. In: Jones M. – McFadden S. (eds.): *Art of*

Empire: the Roman Frescoes and Imperial Cult Chamber in Luxor Temple. New Haven a Londýn, 39-59.

HEILPORN, P. 2009: *Thèbes et ses taxes. Recherches sur la fiscalité en Égypte romaine (Ostraca de Strasbourg II)*. Études d'Archéologie et d'Histoire Ancienne. Štrasburg.

HOFFMAN, F. – MINAS-NERPEL, M. – PFEIFFER, S. 2009: *Die dreisprachige Stele des C. Cornelius Gallus: Übersetzung und Kommentar*. New York.

HÖLSCHER, U. 1954: *Post-Ramessid Remains The Excavation of Medinet Habu, Volume 5*. Oriental Institute Publications 66. Chicago.

JACOTIN, M. 1821: *Carte topographique de l'Égypte et de plusieurs parties des pays limitrophes; levée pendant l'Expédition de l'Armée Française par les Ingénieurs-Géographes, les Officiers du Génie Militaire et les Ingénieurs des Ponts et Chaussées; assujettie aux observations des astronomes, construite par M. Jacotin. Gravées au depot Général de la Guerre, à l'échelle de 1 millimètre pour 100 mètres*. Paris.

JONES, M. – MCFADDEN, S. 2015: *Art of empire: the Roman frescoes and Imperial Cult Chamber in Luxor Temple*. New Haven.

KALAVREZOU-MAXEINER, I. 1975: The Imperial Chamber at Luxor. *Dumbarton Oaks Papers* 29. 225-251.

KAPLONY-HECKEL, U. 2010: Theben-Ost III. Dritter Teil1: Zehn inj-Tempel-Quittungen (Nr. 47-56), eine Brief-Quittung über Smw und Hw-aHwtj (Nr. 57), zwei Abkommen über Acker-Pacht (Nr. 58, 58A), sechs (staatliche) Acker-Amt-Quittungen2 (Nr. 59-64), die drei mir bekannten (staatlichen) i.ir.ir-iw-Quittungen (Nr. 65-67), das Akten-Fragment aus der Öl-Mühle (des Tempels?) (Nr. 68) und Indices. *ZÄS* 137, 127–144.

KARELIN, D 2015: Reflection on Some Architectural Peculiarities of the Late Roman Principia in Egypt by the Example of Luxor. In: Vagalinski L. – Sharankov N. (eds.): *Limes XXii: Proceedings of the 22nd international Congress of Roman Frontier studies Ruse, Bulgaria, september 2012*. Sofia, 359-368.

KENYON, F. G. – BELL, H. I. 1907: *Greek Papyri in the British Museum* 3. Londýn.

KLOTZ, D. 2012: *Caesar in the City of Amun: Egyptian temple construction and theology in Roman Thebes*. Monographies Reine Élisabeth, 15. Turnhout.

KOŚCIUK, J. 2011a: Late Roman housing in the area of the Luxor temple. *BSAC* 50, 37-74.

- KOŚCIUK, J. 2011b: Two bath buildings on the western side of the sphinx' avenue in Luxor. *BSAC* 50, 75-100.
- KULIKOVA, I. – KARELIN, D. 2017: The Roman Imperial cult temple at Luxor: its architecture and possible connection between Roman and Egyptian cultures. In: Rosati, M. – Guidotti, C. (eds.): *Proceedings of the XI International Congress of Egyptologists, Florence, Italy 23-30 August 2015*. Florencie, 720-721.
- ŁAJTAR, A. 2012: The Theban Region Under the Roman Empire. In: Riggs C. (ed.): *The Oxford Handbook of Roman Egypt*. Oxford, 171-188.
- LANCIERS, E. 2015: The Isis Cult in Western Thebes in the Graeco-Roman Period (Part I). *CdE* 179, 121-133.
- LAUFFRAY, J. 1995: Maisons et ostraca ptolémaïques à l'est du Lac sacré. *CahKarn* 10, 301-348.
- LEGRAIN, G. 1901: Le temple et les chapelles d'Osiris à Karnak. II. La chapelle et le tombeau d'Osiris Ounnofré au mur est du temple d'Apet. *RecTrav* 23, 65-75 a 163-172.
- LEPSIUS, R. 1849: *Denkmaeler aus Aegypten und Aethiopien: Nach den Zeichnungen der von seiner Majestät den Koenige von Preussen Friedrich Wilhelm IV nach diesen Ländern gesendeten und in den Jahren 1842–1845 ausgeführten wissenschaftlichen Expedition auf Befehl Seiner Majestät. Erste Abtheilung. Topographie und Architektur. Band II. Blatt LXVII–CXLV*. Berlin.
- LESQUIER, J. 1918: *L'armée romaine d'Égypte d'Auguste à Dioclétien*. Káhira.
- LEWIS, N. 1983: *Life in Egypt under Roman rule*. New York.
- LICHTHEIM, M. 1976: *Ancient Egyptian Literature. Vol.II. The New Kingdom*. Berkeley.
- LICITRA, N. 2011: Le Trésor de Chabaka. In: Boraik, M. – Thiers, C. (eds.): *Centre franco-égyptien d'étude des temples de Karnak. Rapport d'activité 2010*. Luxor, 33-35.
- LICITRA, N. 2012: The Treasury of Shabaka. In: Boraik, M. – Thiers, C. (eds.): *French-Egyptian Centre for the Study of the Temples of Karnak. Activity Report 2011*. Luxor, 30-32.
- MASSON, A. 2007: Le quartier des prêtres du temple de Karnak: rapport préliminaire de la fouille de la Maison VII, 2001-2003. *CahKarn* 12, 593-655.
- MASSON, A. 2016a: Interpréter le matériel grec et chypriote dans un contexte religieux et thébain: l'exemple du quartier des prêtres de Karnak – des consommateurs égyptiens de

- produits grecs et chypriotes. In: Gorre, G. – Marangou, A. (eds): *La présence grecque dans la vallée de Thèbes*. Rennes, 25-43.
- MASSON, A. 2016b: Ptolemaic Ceramics of the Theban Region between Tradition, Imitation and Innovation: the Priests' Quarter as a Study Case. In David, R. (ed.): *Céramiques ptolémaïques de la région thébaine, CCE 10*. Káhira, 149-164.
- MITTEIS, L. – WILCKEN, U. – DUTTENHÖFER, R. 1906: *Griechische Urkunden der Papyrussammlung zu Leipzig*. Lipsko.
- MOELLER, N. 2016: *The Archaeology Of Urbanism In Ancient Egypt: From The Predynastic Period To The End Of The Middle Kingdom*. New York.
- MONTERRAT, D. – MESKELL, L. 1997: Mortuary Archaeology and Religious Landscape at Graeco-Roman Deir el-Medina. *JEA* 83, 179-197.
- NIMS, C. F. 1955: Places about Thebes. *JNES* 14/2, 110-123.
- ONDERKA, P. 2007: Moncu, pán Théb. In: Mynářová J. – Onderka P. (eds.): *Théby. Město bohů a faraonů*. Praha, 62-63.
- OTTO, E. 1952: *Topographie des thebanischen Gaues*. Berlin.
- PALME, B. 1989: Zu den Unterabteilungen des Quartiers' Ayopai in Theben. *Tyche* 4, 125-129.
- PESTMAN, P. W. 1993: *The Archives of the Theban Choachytes (second century B.C.): A survey of the Demotic and Greek papyri contained in the archive*. Studia demotica 2. Lovañ.
- POLLARD, N. 2010: Military Institutions and Warfare: Graeco-Roman. In: Lloyd, A. B. (ed.): *A companion to ancient Egypt*. Chichester, 446-465.
- PORTER, B. – MOSS, R. L. B. 1960: *Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs and Paintings. Volume I: The Theban Necropolis. Part I: Private Tombs*. Oxford.
- PORTER, B. – MOSS, R. L. B. 1972: *Topographical Bibliography Of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs, And Paintings. Volume II: Theban Temples*. Oxford.
- RAY, J. D. 1981: Thoughts on Djeme and Papremis." *GM* 45, 57-61.
- REDFORD, D. B. 1963: The Pronunciation of PR in Late Toponyms. *JNES* 22, 119-122.

- REDFORD, D. B 1997: The Ancient Egyptian 'City': Figment Or Reality? In: Aufrecht, W. E. – Mirau, N. A. – Gauley, S. W. (eds.): *Urbanism in Antiquity From Mesopotamia to Crete*. Sheffield, 210-220.
- REDON, B 2009: L'armée et les bains en Égypte hellénistique et romaine. *BIFAO 109*, 407-450.
- REDON, B. – FAUCHER, T. 2015: Les Grecs aux portes d'Amon. Les bains de Karnak et l'occupation ptolémaïque du parvis ouest du temple de Karnak. In: Gorre, G. – Marangou, A. (eds.): *La présence grecque dans la vallée de Thèbes*. Rennes, 121-134.
- REICH, N. 1914: *Papyri juistischen Inhalts in hieratischer und demotischer Schrift aus dem British Museum*. Vídeň.
- RELATS MONTSERRAT, F. 2017: *Medamud and the Nile Some Preliminary Reflections*. In: Willems, H. – Dahms, J.-M. (eds.): *Proceedings of the International Symposium held at the Johannes Gutenberg-Universität Mainz, 22 & 23 February 2013*. Mohuč, 145-170.
- ROBINS, G. 1993: *Women in ancient Egypt*. Cambridge.
- RÖMER, M. 2005: Straßen – Menschen – Häuser: zur Topographie des koptischen Djeme. *Enchoria 29*, 79-105.
- ROUSE, I. 1972: Settlement Patterns in Archaeology. In: Ucko, P. J. – Tringham, R. – Dimpleby, G. W. (eds.): *Man, settlement and urbanism: proceedings of a meeting of the Research Seminar in Archaeology and Related Subjects held at the Institute of Archaeology, London University*. London, 95-108.
- RUFFINI, G. 2015: Late Roman Thebes: Taxes, Tourists, Temples, and Tombs. In: Jones, M. – Mcfadden, S. 2015: *Art of empire: the Roman frescoes and Imperial Cult Chamber in Luxor Temple*. New Haven, 13-24.
- SERDIUK, E. 2017: L'architecture de briques crues d'époque romano-byzantine à Karnak: topographie générale et protocole de restitution par l'image. *CahKarn 16*, 373-392.
- SAID, R. 1993: *The River Nile: Geology, Hydrology, and Utilization*. New York.
- SAKURAI, K. – YOSHIMURA, S. – YOSHINARI, K. – KONDO, J. 1985: *The Excavations at Malkata-South 1972-1980*. Studies in Egyptian Culture No. 1. Tokyo.
- SNAPE, S. R. 2014: *The Complete Cities of Ancient Egypt*. Lodýn.

- SPIEDEL, M. P. – PAVKOVIC, M. F. 1989: Legion II Flavia Constantia at Luxor. *AJP* 110/1, 151-154.
- TACOMA, L. E. 2012: Settlement and Population. In: Riggs, C. (ed.): *The Oxford Handbook of Roman Egypt*. Oxford, 122-135.
- TAYLOR, J. 2000: The Third Intermediate Period (1069-664 BC). In: Shaw, I. (ed.): *The Oxford History of Ancient Egypt*. Oxford, 324-363.
- THÉBERT, Y. 2003: *Thermes romains d'Afrique du Nord et leur contexte méditerranéen*. Řím.
- THIERS, C. 2012: A „Romano-Byzantine“ House. In: Boraik, M. – Thiers, C. (eds.): *French-Egyptian Centre for the Study of the Temples of Karnak. Activity Report 2011*. Luxor, 19.
- THIERS, C. – ZIGNANI, P. 2011: The Temple of Ptah at Karnak. *Egyptian Archaeology* 38, 20-24.
- THIERS, C. – ZIGNANI, P. 2013: Le domaine de Ptah à Karnak. Premières données de terrain. *CahKarn* 14, 493-513.
- THOMAS, J. D. 1964: The Theban Administrative District In The Roman Period. *JEA* 50, 139-143.
- THOMAS, J. D. 1976: The Date of the Revolt of L. Domitius Domitianus. *ZPE* 22, 253–279.
- THOMAS, T. K. 2010: Egyptian Art of Late Antiquity. In: Lloyd, A. B. (ed.): *A Companion To Ancient Egypt*. Chichester, 1032-1064.
- TÖRÖK, L. 2005: *Transfigurations of Hellenism: aspects of late antique art in Egypt, A.D. 250-700*. Boston.
- TRIGGER, B. G. 2003: *Understanding Early Civilizations: A Comparative Study*. New York.
- UGGETTI, L. 2016: The God Djeme. *RdE* 67, 157-177.
- VALBELLE, D. 1975: Deir el-Medineh. In: HELCK, W. – OTTO, E. (eds.): *Lexikon der Ägyptologie. Band I: A – Ernte*. Wiesbaden, 1028-1034.
- VANDORPE, K. 1995: City of Many a Gate, Harbour for Many a Rebel. In: Vleeming S. P. (ed.): *Hundred-Gated Thebes. Acts of a Colloquium on Thebes and the Theban Area in the Graeco-Roman Period*. Leiden, 203-240.

- VAN SICLEN, C. 2013: Pottery from the excavations of the courtyard of the IXth pylon. In: Boraik, M. – Thiers, C. (eds): *French-Egyptian Centre for the Study of the Temples of Karnak. Activity Report 2012*. Luxor, 67.
- VEÏSSE, A.-E. 2013: Retour sur les “révoltes égyptiennes. In: Favory, F. – Ouriachi, M.-J. (eds.): *Villes et campagnes aux rives de la Méditerranée ancienne Hommages à Georges Tate. Topoi, Supplément 12*. 507-516.
- VERCOUTTER, J. 1949: Les Haou-Nebout. *BIFAO 48*, 107-209.
- VLČKOVÁ, P. 2007: Thébská oblast před rokem 2000 př. n. l. In: Mynářová J. – Onderka P. (eds.): *Théby. Město bohů a faraonů*. Praha, 36-47.
- WILSON, P. 1991: *A Lexicographical study of the texts in the Temple of Edfu* (PhD. thesis). Liverpool.
- WENGROW, D 2006: *The Archaeology of Early Egypt: Social Transformations in North-East Africa, C.10,000 to 2,650 BC*. Cambridge.
- WESTENDORF, W. 1977: *Koptisches Handwörterbuch*. Heidelberg.
- WHEATLEY, P. 2001: *The Places Where Men Pray Together: Cities In Islamic Lands, Seventh Through The Tenth Centuries*. Chicago.
- WILFONG, T. G. 2002: *Women of Jeme: Lives in a Coptic Town in Late Antique Egypt*. Michigan.
- WILSON, J. A. 1960: Egypt through the new kingdom: civilization without cities. In: Kraeling, C. H. – Adams, R. McC. (eds.): *City invincible: a Symposium on Urbanization and Cultural Development in the Ancient Near East held at the Oriental Institute of the University of Chicago, December 4-7, 1958*. Chicago, 124-164.
- WORP, K. A. 1989: Studies on Greek Ostraca from the Theban Region. *ZPE 76*, 45-62.
- ZAKI, G. – BORAİK, M. 2009: L'avant-porte de « Thot qui réside à Thèbes » dans le quartier nord de Karnak. *BIFAO 109*, 495-520.
- ZAKI, G. – BORAİK, M. 2010: Rapport préliminaire sur le domaine de Thot. *CahKarn 13*, 429-433.
- ZIVIE, C. – AZIM, M. – DELEUZE, P. – GOLVIN, J.-C. 1992: *Le temple de Deir Chelouit. IV. Étude architecturale*. Káhira.

Online články a zdroje

CDD. Dostupné online <<https://oi.uchicago.edu/research/publications/demotic-dictionary-oriental-institute-university-chicago>> (navštíveno 1.7.2018).

MILLET, M. – MASSON, A. 2011: Karnak: Settlements. In Willeke Wendrich (ed.), *UCLA Encyclopedia of Egyptology*. Los Angeles. Dostupné online: <<http://digital2.library.ucla.edu/viewItem.do?ark=21198/zz0027fcnz> > (navštíveno 28. 06. 2019).

Perseus Digital Library. Dostupné online: < <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/> >

The Internet Classics Archive. Dostupné online: < <http://classics.mit.edu/index.html> >

Trismegistos. Dostupné online: < <https://www.trismegistos.org/> >

Thesaurus Linguae Aegyptiae. Dostupné online: < <http://aaew.bbaw.de/tla/index.html> >

Zdroje obrázků

ABDEL AZIZ, M. – THIERS, C. 2016: *French-Egyptian Centre for the Study of the Temples of Karnak. Activity Report 2015*. Luxor.

ABDEL AZIZ, M. – THIERS, C. 2017: *French-Egyptian Centre for the Study of the Temples of Karnak. Activity Report 2016*. Luxor.

ABD EL-SATTAR, B. – THIERS, C. 2018: *French-Egyptian Centre for the Study of the Temples of Karnak. Activity Report 2017*. Luxor.

AUFRERE, S. H. – GOLVIN, J.-C. – GOYON, J.-C. 1991: *L'Égypte restituée. T. 1., Sites et temples de Haute Égypte (1650 av. J.-C. - 300ap. J.-C.)*. Paříž.

BAGNALL, R. S. – RATHBONE D. W. (eds.) 2004: *Egypt. From Alexander to the Copts*. Káhira.

BORAIK, M. 2013a: The Sphinx Avenue Excavations. Second Report. *CahKarn 14*, 13-32.

BORAIK, M. 2013b: A Roman Bath at Karnak Temples. A Preliminary Report. *CahKarn 14*, 33-46.

BORIAK, M. – EL-MASEKH, S. - GUIMIER-SORBETS, A.-M. – REDON, B. 2013: Ptolemaic Baths in front of Karnak Temples. Recent Discoveries (Season 2009-2010). *CahKarn 14*, 47-77.

- BORAIK, M. – FOURNET, T. – AL-MASEKH, S. – PIRAUD-FOURNET, P. 2017: The Roman baths at Karnak, between river and temple. Architectural study and urban context. In: B. REDON (ed.): *Collective Baths in Egypt 2. New Discoveries and perspectives*, Káhira, 215-261.
- BORIAK, M. – GABOLDE, L. – GRAHAM, A. 2017: Karnak's Quaysides. Evolution of the Embankments from the Eighteenth Dynasty to the Graeco-Roman Period. In: Willems, H. - Dahms, J.-M. (eds.): *The Nile: Natural and Cultural Landscape in Egypt. Proceedings of the International Symposium held at the Johannes Gutenberg-Universitat Mainz, 22 & 23 February 2013*. Bielefeld, 97-144.
- BORAIK, M. – THIERS, C. 2012: *French-Egyptian Centre for the Study of the Temples of Karnak. Activity Report 2011*. Luxor.
- BUNBURY, J. M.- GRAHAM, A. – HUNTER, M. A. 2008: Stratigraphic Landscape Analysis: Charting the Holocene Movements of the Nile at Karnak through Ancient Egyptian Time. *Geoarchaeology* 23/3, 351-373.
- CHARLOUX, G. 2010: Rapport préliminaire sur la première campagne de fouilles du parvis du temple d'Opet à Karnak. *CahKarn* 13, 194-226.
- CLARYSSE, W. 2016: Village Names in Greco-Roman Egypt and in the Fayum. In: Dhennin, S. – Somaglino, C. (eds.): *Décrire, imaginer, construire l'espace. Toponymie égyptienne de l'Antiquité au Moyen Âge*. Paříž, 155-166.
- DAVID, R. 2016: La céramique des niveaux ptolémaïques du temple de Ptah à Karnak. In: David, R. (ed.): *Céramiques ptolémaïques de la région thébaine, Cahiers de la Céramique Égyptienne* 10. Káhira, 49-76.
- Digital Giza. The Giza Project at Harvard University. Dostupné online: <<http://giza.fas.harvard.edu/objects/61198/full/>> (navštíveno 28.06.2018).
- DURAND B. 2015a: Un four métallurgique d'époque ptolémaïque dans les annexes du temple de Ptah à Karnak. *CahKarn* 15, 181-188.
- Edwin Newman Collection. Dostupné online: <<https://www.flickr.com/photos/sdasmarchives/sets/72157629974581728/>> (navštíveno 24.06.2019).
- FAUCHER, T. – COULON, L. – FRANGIN, E. – GIORGI, C. 2011: Un atelier monétaire à Karnak au IIe s. av. J.-C. *BIFAO* 111, 146-166.

- GARDINER, A. H. 1947: *Ancient Egyptian onomastica*. London.
- HASEGAWA, S. 2008: Some Aspects on Material Culture in Roman Village Site at Theban Area. *Orient* 43, 107-117.
- HÖLSCHER, U. 1954: *Post-Ramessid Remains The Excavation of Medinet Habu, Volume 5*. Oriental Institute Publications 66. Chicago.
- KARELIN, D 2015: Reflection on Some Architectural Peculiarities of the Late Roman Principia in Egypt by the Example of Luxor. In: Vagalinski L. – Sharankov N. (eds.): *Limes XXii: Proceedings of the 22nd international Congress of Roman Frontier studies Ruse, Bulgaria, september 2012*. Sofia, 359-368.
- KOŚCIUK, J. 2011a: Late Roman housing in the area of the Luxor temple. *BSAC* 50, 37-74.
- KOŚCIUK, J. 2011b: Two bath buildings on the western side of the sphinx' avenue in Luxor. *BSAC* 50, 75-100.
- LAUFFRAY, J. 1995: Maisons et ostraca ptolémaïques à l'est du Lac sacré. *CahKarn* 10, 301-348.
- MASSON, A. 2016b: Ptolemaic Ceramics of the Theban Region between Tradition, Imitation and Innovation: the Priests' Quarter as a Study Case. In David, R. (ed.): *Céramiques ptolémaïques de la région thébaine, CCE 10*. Káhira, 149-164.
- RELATS MONTSERRAT, F. 2017: *Medamud and the Nile Some Preliminary Reflections*. In: Willems, H. – Dahms, J.-M. (eds.): *Proceedings of the International Symposium held at the Johannes Gutenberg-Universität Mainz, 22 & 23 February 2013*. Mohuč, 145-170.
- SAKURAI, K. – YOSHIMURA, S. – YOSHINARI, K. – KONDO, J. 1985: *The Excavations at Malkata-South 1972-1980*. Studies in Egyptian Culture No. 1. Tokyo.
- TALBERT, R. J. A. - BAGNALL, R. S. 2000: *Barrington atlas of the Greek and Roman world*. Princeton.
- VANDORPE, K. 1995: City of Many a Gate, Harbour for Many a Rebel. In: Vleeming S. P. (ed.): *Hundred-Gated Thebes. Acts of a Colloquium on Thebes and the Theban Area in the Graeco-Roman Period*. Leiden, 203-240.
- Waseda University, Malkata South Excavations < <http://www.egyptpro.sci.waseda.ac.jp/e-msouth.html>> (navštíveno 20.6.2018).

WILFONG, T. G. 1989: Western Thebes in the Seventh and Eighth Centuries: A Bibliographic Survey of Jême and Its Surroundings. *BASP* 26, 89-145.

WILFONG, T. G. 2002: *Women of Jeme: Lives in a Coptic Town in Late Antique Egypt*. Michigan.

Seznam ilustrací

- Obr. 1:** Thébská oblast (podle Talbert – Bagnall 2000, 80).
- Obr. 2:** Hieroglyfický znak *nīw.t* (podle Gardiner 1957, symbol O49).
- Obr. 3:** Rozvodněný Nil. Počátek 20. století, Edwin Newman Collection, San Diego Air and Space Museum Archive.
- Obr. 4:** Menkaureova triáda s personifikací thébského nomu (Káhirské muzeum JE 40678). Dostupné online: <<http://giza.fas.harvard.edu/objects/61198/full/>> (navštíveno 28.6.2018).
- Obr. 5:** Mapa thébské oblasti (podle Bagnall – Rathbone 2004, 184).
- Obr. 6:** Banánový ostrov u Luxoru. Přerušovanou čarou je vyznačeno, kudy bývalý ostrov obtékal Nil. Dnes je toto koryto již zaneseno. (Podle Bunbury – Graham – Hunter 2008, 358.)
- Obr. 7:** Schéma vývoje toku Nilu a jeho pozici vzhledem ke karnackému chrámu na konci Střední říše (a), na konci Nové říše (b), na konci 30. dynastie (c) a v současné době (d) (podle Bunbury – Graham – Hunter 2008, 364).
- Obr. 8:** Rekonstrukce toku Nilu podél Karnaku (Boraik – Gabolde – Graham 2017, 103; Originál podle Egli, 1959).
- Obr. 9:** Scéna z TT 49 (Neferhotep): je zde vidět přístavní tribuna, umělá zátoka a kanál spojující chrám s Nilem (a také ostrov ležící proti chrámu). (podle Boraik – Gabolde – Graham 2017, 104).
- Obr. 10:** Mapa thébské oblasti s vyznačenou polohou důležitých chrámu (včetně Medamudu) a jejich polohou vzhledem k současnému toku Nilu (podle Relats Montserrat 2017, 148).
- Obr. 11:** Plán luxorské pevnosti (podle Karelin 2015, 361).
- Obr. 12:** Rekonstrukce vojenské pevnosti v Luxoru (podle Aufrere, S. H. – Golvin, J.-C. – Goyon, J.-C. 1991, 129).
- Obr. 13:** Rekonstrukce luxorské *principie* (podle Karelin 2015, 365).
- Obr. 14:** Plán luxorského vojenského tábora, pozdně římských domů (14) a lázní (9, 10) podél aleje sfing (5) umístěný na satelitní fotku oblasti pořízenou 18.11.2007 (podle podle Kościuk 2011a, 74).
- Obr. 15:** Plán domů A – N na východní straně aleje sfing (podle Kościuk 2011a, 39).

- Obr. 16:** Plán „Malých lázní“ (podle Kościuk 2011b, 77).
- Obr. 17:** Plán „Velkých lázní“ (podle Kościuk 2011b, 82).
- Obr. 18:** Výrobná vína u aleje sfing (podle Boraik 2013a, 19).
- Obr. 19:** Alej sfing vedoucí mezi karnackým a luxorským chrámem (podle Boraik 2013a, 32).
- Obr. 20:** Dvě hlavní centra osídlení se nacházela na sever a na jih od karnackého chrámu. (podle Bagnall – Rathbone 2004, 187).
- Obr. 21:** Plán kněžské čtvrti v ptolemaiovském období. Tmavě modrá oblast (domy A-H) byla vykopána v 70. letech J. Lauffrayem, zelená oblast (domy I, J) byla objevena při výzkumech CFEETK v letech 2001-2006. Červeně ohraničená oblast byla kopána P. Anusem a R. Sa’adem v roce 1970. Zde se bohužel ptolemaiovský horizont nepodařilo zachytit. (Podle Masson 2016b, 157.)
- Obr. 22:** Plán domu D (podle Lauffray 1995, 323).
- Obr. 23:** Plán domu C (podle Lauffray 1995, 317).
- Obr. 24:** Vstup do domu C s částečně dochovanými dveřními zárubněmi (podle Lauffray 1995, pl. II).
- Obr. 25:** Plán domu A (podle Lauffray 1995, 312).
- Obr. 26:** Kaple Usira Wennefera neb Džefau, foto z roku 2017 (podle Abd El-Sattar – C. Thiers, 2018, 29).
- Obr. 27:** Mincovní dílna z 2. století př. n. l. se nacházela mezi jihovýchodní zdí Usirova okrsku a Ptahovou cestou, vedoucí od Amonova chrámu k chrámu boha Ptaha (podle Faucher – Coulon – Frangin – Giorgi 2011, 149).
- Obr. 28:** Platforma tvořená ptolemaiovskými a římskými vrstvami osídlení (podle Abdel Aziz – Thiers 2016, 34).
- Obr. 29:** Raně římská keramika z platformy v severovýchodním rohu kaple (podle Abdel Aziz – Thiers 2016, 35)
- Obr. 30:** Poloha platformy vůči vstupu do Usirovy kaple (podle Abdel Aziz – Thiers 2017, 34).
- Obr. 31:** Cihlová pec z ptolemaiovské doby se nachází jižně od Ptahova chrámu, u zdi oddělující sakrální část od zbytku okrsku (podle Durand 2015a, 182).
- Obr. 32:** Fotografie ptolemaiovské pece (podle David 2016, 63).

- Obr. 33:** Takzvaná „Byzantská čtvrť“ ležící ve východní části Ptahova okrsku. V severní části čtvrti se nachází velká vila zabírající prostor skoro 400 m², pod ní potom tři menší domy (podle Abd El-Sattar – Thiers 2018, 10).
- Obr. 34:** Pohled na severní část takzvané „Byzantské čtvrti“ (podle Abd El-Sattar – Thiers, 2018, 9).
- Obr. 35:** „Římsko-byzantský“ dům ležící u Šabakovy brány (podle Boraik – Thiers 2012, 19).
- Obr. 36:** Plán prostranství před západní stranou karnackého chrámu (podle Boraik – Fournet et al. 2017, 251).
- Obr. 37:** Plán ptolemaiovských veřejných lázní (podle Boraik – el-Masekh – Guimier-Sorbets – Redon 2013, 70).
- Obr. 38:** Rekonstrukce monumentálních římských lázní (podle Boraik – Fournet et al. 2017, fig. 28).
- Obr. 39:** Fotografie římských lázní (podle Boraik 2013b, 34).
- Obr. 40:** Dvě pozdně antické studny objevené v jižní části dvora chrámu Opet (podle Charlaux 2010, 224).
- Obr. 41:** Plán chrámu v Medínet Habu. Je zde vidět malý Amonův chrám (1), zádušní chrám Ramesse III. (2) a východní brána se svatyní boha Moncuca (3) (podle Vandorpe 1995, 224).
- Obr. 42:** Plány vybraných domů z římského období (podle Hölscher 1954, 39).
- Obr. 43:** Plán domů v jihovýchodní části chrámové oblasti (podle Hölscher 1954, 39).
- Obr. 44:** Plán města Džeme s vyznačenou polohou nejdůležitějších římských a raně křesťanských staveb (podle Wilfong 2002, 10).
- Obr. 45:** Džeme – pozůstatky římského osídlení (podle Hölscher 1954, pl. 23 D).
- Obr. 46:** Detail brány v Džeme z doby Claudia (podle Hölscher 1954, pl. 23 A, B).
- Obr. 47:** Koptská rezidenční čtvrť, severozápadní část města. Fotka z výzkumů chicagské univerzity ukazuje domy stojící až do výše několika pater (podle Hölscher 1954, pl. 29 A).
- Obr. 48:** Nákres koptského domu č. 112 z Medínet Habu. Tento dům je nádherným příkladem typického vzhledu domů z té doby (podle Hölscher 1954, 46).
- Obr. 49:** Rekonstruovaná mapa thébské oblasti s vyznačenou polohou osídlení včetně římské vesnice v Dér Šalvítu (podle Hasegawa 2008, 115).

Obr. 50: Plán římských domů v oblasti Malkata-jih (podle Sakurai – Yoshimura – Yoshinari – Kondo 1985, 14).

Obr. 51: Poloha vesnice vůči chrámu v Dér Šalvítu (podle Waseda university).

Obr. 52 a 53: Malkata-jih, římské domy (podle Sakurai – Yoshimura – Yoshinari – Kondo 1985, 50-51).

Obr. 54: Horní část sošky býčího boha Buchise z lokality Malkata-jih (podle Waseda university).

Seznam tabulek

Tab. 1: seznam vybraných výrazů označujících různé typy sídel. (podle Redford 1997, 210-220; hieroglyfický zápis z Thesaurus Linguae Aegyptiae).

Tab. 2: Počet míst a sídel v Thébaidě v porovnání s některými dalšími oblastmi Egypta a v Egyptě celkově (podle Clarysse 2016, 157).